

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
*Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας & Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας*

Θέμα πτυχιακής εργασίας : Υπαίθρια ιερὰ
της Πελοποννήσου κατά την Υστεροελλαδική
III περίοδο.

Επιμέλεια εργασίας: Κραβαρίτη Αθηνά

Α' επόπτης: κ. Ευγενία Γιαννούλη

Β' επόπτης: κ. Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

ΒΟΛΟΣ 2005

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.:	4484/1
Ημερ. Εισ.:	28-06-2006
Δωρεά:	Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός:	ΠΤ - ΙΑΚΑ
	2005
	ΚΡΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη βασική επόπτρια της εργασίας μου, την κυρία Γιαννούλη, καταρχήν για το έναυσμα που μου δόθηκε μέσα από το μάθημά της «Μυκηναϊκός Πολιτισμός» να ασχοληθώ με τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, για τον καθορισμό των υπό μελέτη θέσεων και την επιλογή της βιβλιογραφίας, αλλά και την πολύτιμη βοήθειά της στην διόρθωση της εργασίας με τα πάντα εύστοχα σχόλιά της.

Επιπλέον, χρήζουν ευχαριστιών οι φίλοι και συμφοιτητές μου του τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Παναγιώτης, Βαγγελίτσα, Έρση, Τρηγόρης και Κωνσταντίνος για τη φιλία, την υποστήριξη και τη βοήθειά τους καθ'όλη την τετραετή μου φοίτηση στο πανεπιστήμιο, και πόσο μάλλον του τελευταίο χρόνο που με βοήθησαν και σε θέματα που αφορούσαν την πτυχιακή μου εργασία.

Τέλος, ένα θερμό ευχαριστώ αξίζει στην οικογένειά μου για την ηθική και οικονομική βοήθειά τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Εισαγωγήσελ 1 – 3
- Κεφάλαιο 1σελ 3
 - I. Θρησκεία των Μυκηναίωνσελ 3 – 9
 - II. Επίσημες και Λαϊκές Λατρευτικές Πρακτικέςσελ 9 – 17
 - III. Η αρχιτεκτονική σχέση μεταξύ Μυκηναϊκών ιερών
και Οικιστικής Αρχιτεκτονικήςσελ 17 -20
 - IV. Βαθμός και Χαρακτήρας Μινωικής Επιρροής στην
ηπειρωτική Ελλάδασελ 21 – 23
- Κεφάλαιο 2σελ 23
 - 1. Ιερό Αθηνάς Αφαιαςσελ 24 – 31
 - 2. Απόλλων Μαλεάταςσελ 32 – 36
 - 3. Ιοθμίασελ 37 – 49
 - 4. Τσοῦγκιζασελ 49 – 55
- Κεφάλαιο 3σελ 55
 - 1. Λατρεία βάσει ειδωλίωνσελ 55 – 59
 - 2. Λατρεία βάσει τοπογραφίαςσελ 59 - 60
 - 3. Λατρεία θέσεων βάσει κεραμικήςσελ 60 – 64
- Συμπεράσματασελ 64 – 68
- Βιβλιογραφία.....σελ 69 - 71
- Παράρτημα πινάκων.....σελ 72 – 80
- Εικόνεςσελ 82 – 111
- Παράρτημα κεραμικήςσελ 112 - 120

Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη εργασία αφορά τα « Υπαίθρια Ιερά κατά την ΥΕ ΙΙΙ και Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους ». Η μελέτη επικεντρώνεται κυρίως σε τέσσερα ιερά, την Αθηνά Αφαία (Αίγινα), τον Απόλλωνα Μαλεάτα (Επίδαυρος), την Ισθμία και την Τσούγκιζα. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η ανάλυση των δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας για την εκάστοτε θέση αλλά και η συγκριτική αντιπαραβολή τους.

Η ΥΕ ΙΙΙ περίοδος (1400 – 1050 π. Χ.) είναι μια περίοδος σημαντικών μεταβολών και ανακατατάξεων, μιας και αρχίζει η κατεξοχήν Μυκηναϊκή Εποχή με διάρκεια περίπου 3 αιώνων όπου περιλαμβάνονται οι 2 αιώνες της μεγάλης ακμής (1400 – 1200) με το μυκηναϊκό ανάκτορο στην καθιερωμένη του μορφή. Ο 14ος αιώνας χαρακτηρίζεται από το πνεύμα μνημειακότητας με τις εντυπωσιακές ακροπόλεις και ανάκτορα, στοιχεία που συμβολίζουν τη δύναμη και τον πλούτο του άνακτα. Σε μια εποχή λοιπόν που η αρχιτεκτονική και εν γένει η τέχνη φτάνει στο απόγειό της, τα υπαίθρια ιερά, χώροι με όχι έντονο ή και σχεδόν καθόλου το αρχιτεκτονικό στοιχείο (Αθηνά Αφαία), χρήζουν μελέτης για την κατανόηση του ρόλου τους στα θρησκευτικά δρώμενα. Ιερά τα οποία δεν είχαν την μεγαλοπρέπεια των μεγάλων Θρησκευτικών Κέντρων (όπως των Μυκηνών και της Φυλακωπής), εντούτοις ήταν πολύ σημαντικά αναλογιζόμενοι τα ευρήματα και τη σημασία τους. Επομένως, σκοπός της εργασίας είναι η ανάδειξη του υλικού και η προσπάθεια ερμηνείας του.

Το μεγάλο εισαγωγικό κεφάλαιο, σκοπό έχει να παρουσιάσει εκείνα τα ερείσματα στον αναγνώστη για τον τρόπο μελέτης των θέσεων. Επιλέχτηκαν μόνο τέσσερις θέσεις κυρίως λόγω όγκου (γιατί η παρουσίαση, ανάλυση και η σύγκριση του υλικού θα ήταν μακροσκελείς) αλλά και γιατί οι θέσεις προς μελέτη έχουν τοπογραφική συνάφεια (Ισθμία, Απόλλων Μαλεάτας, Τσούγκιζα → Πελοπόννησος, Αθηνά Αφαία → Αίγινα, εγγύτητα με Πελ/σο). Το ότι βρίσκονται οι θέσεις στην Πελ/σο , στο μέρος όπου άκμασε ο μυκηναϊκός πολιτισμός είναι πολύ σημαντικό για να διαπιστώσουμε κατά πόσον επηρεάζονται, και αν επηρεάζονται, τα υπαίθρια ιερά.

Ως προς την έρευνα του υλικού για τη μελέτη των θέσεων, ο μόνος ανασταλτικός παράγοντας ήταν η εύρεση των μορφολογικών – τοπογραφικών δεδομένων της κάθε θέσης, δηλαδή υψόμετρα, έκταση κτλ. στοιχεία τα οποία θα έπρεπε να υπάρχουν σε κάθε θέση για καλύτερη σύγκριση και μεταξύ τους μελέτη.

Επίσης, λόγω του ότι η βιβλιογραφία ήταν ως επί το πλείστον ξενόγλωσση, η μόνη δυσκολία που αντιμετώπισα ήταν η ορολογία για τα ευρήματα και ιδιαίτερα για την κεραμική, γι' αυτό και σε ορισμένες περιπτώσεις παραθέτω και την λέξη από το πρωτότυπο. Η πιο ουσιαστική και σημαντική δυσκολία ωστόσο ήταν η χρήση αγγλόφωνης και μόνο βιβλιογραφίας, κι έτσι δεν ήταν εφικτό να συμβουλευτώ απόψεις και άλλων μελετητών.

Όσον αφορά τη δομή της εργασίας, το *πρώτο* κεφάλαιο, θα μπορούσε να θεωρηθεί εισαγωγικό μιας και χωρίζεται σε 4 υποκεφάλαια (Θρησκεία των Μυκηναίων, Επίσημες και Λαϊκές λατρευτικές πρακτικές, Αρχιτεκτονική σχέση Μυκηναϊκών ιερών και Οικιστικής αρχιτεκτονικής, Βαθμός και Χαρακτήρας Μινωικής Επιρροής στην ηπειρωτική Ελλάδα) τα οποία στα επόμενα 2 κεφάλαια αποτελούν το υπόβαθρο για να κατανοήσει ο αναγνώστης συγκεκριμένες πτυχές των γραφομένων. Τα υποκεφάλαια αυτά δίνουν την ευκαιρία στον αναγνώστη να μελετήσει στοιχεία της μυκηναϊκής θρησκείας τα οποία δεν είναι γνώριμα και ευδιάκριτα απ' το διάβασμα ενός απλού αρχαιολογικού βιβλίου (για παράδειγμα ο διαχωρισμός – κατά ορισμένους μελετητές - της θρησκείας σε επίσημη και λαϊκή). Το *δεύτερο* κεφάλαιο αποτελεί την παρουσίαση του υλικού για κάθε θέση χωριστά. Αναφέρονται τοπογραφικά – μορφολογικά χαρακτηριστικά, είδη ευρημάτων (και όπου είναι εφικτό και ποσοτική παρουσίασή τους) αλλά και τι συμπεράσματα μπορούμε να βγάλουμε για το είδος της λατρείας κάθε θέσης. Η δομή αυτού του κεφαλαίου είναι τέτοια ώστε να συμπορεύεται με μέρος των όσων γράφτηκαν στο *πρώτο* κεφάλαιο, αν δηλαδή το *πρώτο* κεφάλαιο αποτελεί την «θεωρία», το *δεύτερο* κεφάλαιο αποτελεί την τεκμηρίωση. Το *τρίτο* και τελευταίο κεφάλαιο αποτελεί τη σύνθεση των δεδομένων των δύο προηγούμενων κεφαλαίων, με βασικό στόχο τη σύγκριση (όπου είναι εφικτό) των θέσεων βάσει τοπογραφίας – ευρημάτων και είδους λατρείας. Στην ουσία, από την απλή παρουσίαση των δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας (κεφάλαιο 2^ο) οδηγούμαστε στην εξαγωγή συμπερασμάτων και αυτό γίνεται με το διαχωρισμό του τελευταίου κεφαλαίου σε τρεις μικρές ενότητες (λατρεία βάσει ειδωλίων, λατρεία βάσει τοπογραφίας και σύγκριση θέσεων βάσει κεραμικής). Στο τέλος ακολουθούν τα γενικά συμπεράσματα όλης της εργασίας.

Έγινε προσπάθεια να δημιουργηθούν πίνακες καταρχήν για κάθε θέση χωριστά με τους τύπους των ευρημάτων, την χρονολόγησή τους και την ποσότητά τους. Παρατίθεται επίσης και χρονολογικό διάγραμμα κεραμικής ξεκινώντας χρονολογικά από την ΥΕ Ι έως την ΥΕ ΙΙΙ Γ3. Ο τελευταίος πίνακας είναι ένας

συνοπτικός πίνακας με τα κυριότερα ευρήματα από τις 4 θέσεις, με έμφαση στα είδη αγγείων, και την ύπαρξη σφραγίδων, οπλισμού, μεταλλικών και λίθινων αντικειμένων. Οι πίνακες αυτοί αποτελούν ένα είδος πρώτης επαφής με τις μελετούμενες θέσεις συνοψίζοντας για τον αναγνώστη ορισμένες βασικές πληροφορίες.

Οι τελευταίες σελίδες αποτελούν παράρτημα εικόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ι. Η Θρησκεία των Μυκηναίων.

Παλαιότερα επικρατούσε η άποψη ότι οι Μυκηναίοι μαζί με την τέχνη υιοθέτησαν από τους Μινωίτες και τη θρησκεία, κάτι για το οποίο σήμερα γνωρίζουμε ότι δεν ανταποκρίνεται ακριβώς στην πραγματικότητα. Κύριες πηγές γνώσης μας για τα θρησκευτικά δεδομένα είναι α) τα ερείπια κτιρίων στα οποία τελούνταν λατρεία, β) αναπαραστάσεις θεών, λάτρεων και ιερών συμβόλων, γ) οι πινακίδες της Γραμμικής Β που αναφέρουν ονόματα θεών και από εκεί πληροφορούμαστε ότι η θρησκεία ήταν πολυθεϊστική αλλά και τι είδους προσφορές δίδονταν, δ) τα ταφικά έθιμα (λάρνακες, κτερίσματα, εικονογραφία, ταφές), ε) βωμοί, ιερά αντικείμενα και αναθήματα που βρίσκονται σε ιερά, σφραγίδες, κεραμική. Η μελέτη της Μυκηναϊκής *θρησκείας* είναι σημαντική γιατί έτσι μπορούμε να αντιληφθούμε καλύτερα ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις αλλά και από τη μελέτη ταφικών ευρημάτων μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα τόσο για την ταυτότητα του νεκρού αλλά και για την κοινωνική διαστρωμάτωση της εκάστοτε περιοχής. Η θρησκεία ήταν αυτή που όριζε ή και προσδιόριζε κάποιες φορές την λατρευτική συμπεριφορά των λατρευτών (για παράδειγμα απεικόνιση λατρευτών, σε σφραγιστικά δαχτυλίδια, που ερμηνεύονται ως επίκληση στη θεότητα χάριν ευφορίας ή ακόμη και ευγονίας των γυναικών που λάτρευαν τη θεότητα).

Για την καλύτερη αντίληψη όμως της Μυκηναϊκής θρησκείας θα περιγράψω παρακάτω ενδεικτικά τέσσερις ιερούς χώρους με την ιδιότητά τους να σηματοδοτούν τον διαχωρισμό της θρησκείας σε τρεις αρχιτεκτονικούς τύπους και τρεις

χρονολογικές φάσεις¹. Οι αρχιτεκτονικοί τύποι και οι χρονολογικές φάσεις είναι : Υπαίθρια ιερά (Απόλλων Μαλεάτας , ΜΕ ΙΙΙ –ΥΕ ΙΙΙ), Ιερά ανακτόρων (Θρησκευτικό Κέντρο Μυκηνών, ΥΕ ΙΙΙ Β – Μέγαρο Τίρυνθας και Πύλου, ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ), Οικιακά ιερά (Ασίνη , 12^{ος} αιώνας).

Απόλλων Μαλεάτας

Το πιο πρώιμο Μυκηναϊκό ιερό είναι το υπαίθριο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα στο Κυνόρτιο (βλ. εικ. 1) . Αυτό το ιερό παρουσιάζει επιφανειακή ομοιότητα με τα Μινωικά ιερά κορυφής (βλ. εικ. 2) όμως η ιδιάζουσα τοπογραφία και μορφολογία που τα ταυτοποιούν στην Πελοπόννησο λείπουν. Τα μινωικά ιερά κορυφής ανάλογα με το υψόμετρο χωρίζονται σε 2 ομάδες : από 300 μέχρι 600\650 μ. με αειθαλή βλάστηση, και από 650 μέχρι περίπου 1300 μ. σε βουνοκορφές με την ανάλογη βλάστηση. Ως προς το σχήμα, τα πρωιμότερα ιερά κορυφής είχαν φυσική οριοθέτηση, άλλα ήταν ελλειπτικής κάτοψης (όπως αυτό στο όρος Γιούχτα) , άλλα ορθογώνια (όπως αυτό που εικονίζεται σε ρυτό από τη Ζάκρο) και άλλα ακανόνιστης κάτοψης. Χαρακτηριστικό είναι ωστόσο ότι πολύ σπάνια γνωρίζουμε πως είναι ένα ιερό κορυφής εξωτερικά με βάση μόνο τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στην τέχνη αντιθέτως υπάρχει περίπτωση να απεικονίζεται ως και το τέμενος²(βλ. εικ. 3α & 3β). Λατρευτικά αντικείμενα που υπάρχουν συνήθως σε ένα ιερό κορυφής είναι τα ειδώλια και η κεραμική, η οποία ως επί το πλείστον ήταν οικιακή, με πιο διαδεδομένα σχήματα τους πίθους, τα πινάκια, τους σκύφους κτλ. Τα βότσαλα ήταν επίσης ένα χαρακτηριστικό στοιχείο των ιερών κορυφής, όπου και τα πιο μικρά ιερά είχαν εκατοντάδες ακόμη και χιλιάδες βότσαλα διασκορπισμένα στην επιφάνεια. Το κεντρικό σημείο στο ιερό οριοθετείται κατά κάποιο τρόπο από τη συγκέντρωση των βοτσάλων, συνήθως στο υψηλότερο σημείο ανάμεσα στις μεγάλες πέτρες, στην «καρδιά» του ιερού (για παράδειγμα το ιερό κορυφής στις Ατσιπάδες Κορακιάς). Βότσαλα ωστόσο εμφανίζονται και σε οικισμούς, με βασική διαφορά από τα ιερά ως προς την πυκνότητα εμφάνισής τους.³ Συνήθως οι λατρευτές που έφταναν στην ιερή τοποθεσία, τοποθετούσαν τις προσφορές τους στην περιοχή μέσα στο τέμενος. (βλ. εικ. 3α & 3β). Από τις παρούσες πληροφορίες καταλαβαίνουμε ότι η πρόσβαση στις ιερές τοποθεσίες ήταν σχετικά εύκολη. Υπήρχαν βέβαια και ιερά (σπανίως) όπου το υψόμετρο έφτανε τα 200 μ. (π.χ. Πετσοφάς με υψόμετρο 215 μ.) Σε πολύ εξαιρετικές

¹ Hagg, 1996 , 611.

² Rutkowski, B, 1986, 82.

³ Nowicki, 1994, 39.

περιπτώσεις υπήρχαν ιερά κορυφής που τοποθετούνταν σε πολύ υψηλές κορυφές (όπως στον Κόφινα με υψόμετρο 1231 μ. , Καρφί με υψόμετρο 1148 μ.). Όλα τα ιερά κορυφής απέχουν από τον κοντινότερο οικισμό 45 με 60 λεπτά, και αυτό γιατί ήταν τοποθετημένα σε κατοικήσιμες περιοχές και σε απόσταση όχι περισσότερο από μίας ώρας περπάτημα⁴.

Επανερχόμενη στο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, χρονολογικά τοποθετείται στην Μεσοελλαδική ΙΙΙ και φτάνει μέχρι την Υστεροελλαδική Ι – ΙΙΙ, επομένως είναι υστερότερο από τα πρωιμότερα μινωικά, ενώ η κατοίκηση στην περιοχή του Κυνόρτιου άρχισε από την Πρωτοελλαδική εποχή⁵. Σε σχέση με την τοπογραφία παρατηρούμε διαφορές με ένα μινωικό ιερό κορυφής. Εν αντιθέσει με τα Μινωικά ιερά ως προς την τοπογραφία ίχνη κατοίκησης βρέθηκαν σε μικρή εγγύτητα από το ιερό του Απόλλωνα. Μερικά μέτρα νότια του βωμού (ο οποίος βρισκόταν στο πρανές του λόφου), σχεδόν στην κορυφή του λόφου, η ανασκαφή αποκάλυψε τις θεμελιώσεις από πέντε φάσεις κατοίκησης, δύο ΠΕ και τρεις Μυκηναϊκές⁶. Το ότι πρόκειται για οικισμό αυτό το καταλαβαίνουμε κυρίως και από τα λιγοστά χρηστικά ως επί το πλείστον αγγεία, τριπτήρες, ακόνια, πύραυλα κτλ. Ο βωμός χρονολογείται στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή [περιείχε μαύρη στάχτη, καμένα κόκαλα ζώων (κατσίκας ή ταύρου), αγγεία όπως και άλλες προσφορές πάνω στο βωμό καθώς και γύρω από αυτόν. Αντικείμενα που βρέθηκαν : αγγεία από πηλό σπασμένα σε πολλά κομμάτια, πήλινα ειδώλια (που χρονολογούνται κατά την ΥΕ ΙΙΙ) , σφραγίδες, ξίφη (βλ. εικ. 4), κομμάτια από ανθρώπινα πήλινα ειδώλια τύπου Φ και Ψ. Σημαντικά είναι και 2 ρυτά, το ένα από στεατίτη στις στάχτες του βωμού με διακόσμηση που απεικονίζει μια πόλη που δέχεται επίθεση από ξηρά και θάλασσα, και το δεύτερο χάλκινο σε σχήμα ταυροκεφαλής. Από τα θρησκευτικά σύμβολα τα πιο σημαντικά είναι χάλκινοι διπλοί πελέκεις⁷, άλλοι Μινωικού τύπου και άλλοι απομιμήσεις τους (βλ. εικ.). Από τα αναθήματα που βρέθηκαν κάποια ήταν ηπειρωτικού και άλλα μινωικού χαρακτήρα. Για παράδειγμα το ρυτό από στεατίτη, ακόμη και τα διαφορετικά είδη οπλισμού (όπως χάλκινα ξίφη⁸, μαχαίρια, αιχμές δοράτων) εκφράζουν έναν καθαρά μυκηναϊκό

⁴ ό. π. 93.

⁵ ΠΑΕ 1974 καθώς και Rutkowski, 1986, 202.

⁶ ΠΑΕ 1974.

⁷ Βασιλικού, 1995, 367. Οι διπλοί πελέκεις που βρέθηκαν , εκτός από την ενδεχόμενη χρηστική σημασία τους στη θρησκεία – κάτι για το οποίο οι μελετητές δεν είναι βέβαιοι – είχαν και συμβολική σημασία , δηλώνοντας την ιερότητα του χώρου και του προσώπου που τους κρατούσε.

⁸ ό. π. 67- 68. Τα χάλκινα ξίφη έχουν δύο τύπους : Τύπος Α → Είναι ο παλαιός μινωικός τύπος, με λεπίδα μακριά και στενή με στρογγυλεμένους ώμους. Η άκρη της λεπίδας (οβελίσκος) που εισχωρεί στη λαβή είναι λεπτός και εύθραυστος. Η λαβή συνήθως κατέληγε σε δύο κερατοειδείς αποφύσεις που

χαρακτήρα εν αντιθέσει με τους διπλούς πελέκεις που είναι ένα μινωικό στοιχείο αλλά χρησιμοποιείται εκτεταμένα από τους Μυκηναίους σε σχέση με άλλα μινωικά δάνεια, τόσο στην τέχνη (σφραγιδόλιθοι) όσο και για την συμβολική τους σημασία (βλ. υποσημείωση 6). Παρατηρούμε λοιπόν πως το συγκεκριμένο ιερό ήταν ηπειρωτικού χαρακτήρα και φαίνεται να δανείζεται μινωικά στοιχεία τα οποία προσαρμόζει στα ηπειρωτικά δεδομένα.

Παρόλο που το συγκεκριμένο ιερό φαίνεται να είναι σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, δεν υπάρχουν επαρκή αρχαιολογικά στοιχεία για την μυκηναϊκή λατρευτική πρακτική κατά τον 15^ο και 14^ο αιώνα ούτε στην προαναφερθείσα θέση ούτε σε κάποια άλλη μυκηναϊκή θέση. Εξέλιξη της μυκηναϊκής λατρείας βλέπουμε με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα κατά τον 13^ο και 12^ο αιώνα. Οι ανασκαφές στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα παρέχουν σημαντικότερες πληροφορίες

Ιερά Ανακτόρων

Θρησκευτικό Κέντρο Μυκηνών. (βλ. εικ.5α και 5β)

Το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, που βρίσκεται ΒΑ του ταφικού κύκλου Α, αποτελείται από κτίρια που διαθέτουν λατρευτικά δωμάτια. Εν περιλήψει, στο τέρμα της πομπικής οδού (1) μία θύρα οδηγεί σε δωμάτιο (Γ2) με εστία, που μάλλον, ήταν ναός, μιας και είχε τράπεζα θυσιών και αυλακώσεις στο δάπεδο για να συλλέγονται τα υγρά των σπονδών, του οποίου η πλευρά της εισόδου ήταν ανοιχτή⁹, δεν είχε δηλαδή τοίχο καθόλου. Ο ναός αυτός επικοινωνούσε με ένα «άδυτο» (Γ1). Τα ευρήματα αυτής της περιοχής χρονολογούνται περί την ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο. Μια αυλή (4) εξασφάλιζε πρόσβαση σε ένα ιερό κτίριο, το λεγόμενο «κτίριο των Ειδώλων» (α-γ) (βλ. εικ 6). Στο εσωτερικό υπήρχε τράπεζα προσφορών και δύο κτιστά θρανία πάνω στα οποία τοποθετούνταν ειδώλια κατά τη διάρκεια της λατρείας. Δίπλα σ' αυτό το κτίριο υπήρχε αυτό των «Τοιχογραφιών» (δ-ε), στον κύριο θάλαμο βρέθηκαν κτιστά θρανία, κτιστή τράπεζα προσφορών και στους τοίχους υπολείμματα τοιχογραφιών που εικονίζουν τρεις γυναικείες μορφές από τις

απέβλεπαν στην προστασία του χεριού. Τύπος Β → Χρονολογικά είναι νεότερος και είναι τυπικά μυκηναϊκός. Η λεπίδα είναι κοντύτερη και φαρδύτερη από τη λεπίδα του τύπου Α, και είναι κατάλληλη όχι μόνο για να πλήττει αλλά και να κόβει. Ο οβελίσκος είναι φαρδύς και είναι αρκετά ισχυρός. Στα ξίφη τύπου Α προτιμώνται τα εικονιστικά θέματα ενώ στα ξίφη τύπου Β η διακόσμηση των λεπίδων είναι γραμμική.

⁹ Βασιλικού, 1995, 170

οποίες η μία κρατά κλαδιά ή στάχυα. Μπροστά από τα κτίρια των «Ειδώλων» και των «Τοιχογραφιών» βρέθηκε υπαίθριος κυκλικός βωμός (B) που περιείχε στάχτη, αποθέτη με οστά και ειδώλια. Πολύ κοντά στο ιερό αυτό συγκρότημα βρίσκεται η «Οικία Τσουντα» (A), όπου ίσως φυλάσσονταν πολύτιμα αντικείμενα και προσφορές που ανήκαν στο ιερό¹⁰. Στην «Οικία του Αρχιερέως» (E) που βρίσκεται νοτιότερα από την «Οικία Τσουντα» ανακαλύφθηκαν τμήματα τοιχογραφιών πολύ καλά διατηρημένων. Από εδώ προέρχεται η γνωστή «Μυκηναία», τοιχογραφία γυναικείας μορφής που κρατά περιδέριο. Σ' αυτή την περιοχή ήταν συγκεντρωμένα τα ιερά και οι χώροι λατρείας της ακρόπολης. Το Θρησκευτικό Κέντρο υπέστη 2 καταστροφές : η πρώτη έγινε προς το τέλος της YE III B περιόδου από σεισμό, και η δεύτερη στις αρχές της YE III Γ από πυρκαγιά.

Μέγαρο

Λόγω του ότι το μυκηναϊκό ανάκτορο (βλ. *εικ.8*) δεν διατηρείται πολύ καλά, πόσο μάλλον το μέγαρο, για να εξάγουμε συμπεράσματα για το πώς μπορεί να είναι ένας χώρος επίσημης λατρείας, πρέπει να στραφούμε στο ανάκτορο του Νέστορα στην Πύλο, (βλ. *εικ. 7*) όπου η διατήρησή του είναι καλύτερη. Το εικονογραφικό πρόγραμμα στους τοίχους, παρά τα προβλήματα αποκατάστασης, επιβεβαιώνει άλλωστε το θρησκευτικό χαρακτήρα του χώρου. Για παράδειγμα, πίσω από το θρόνο στο μέγαρο εικονίζονταν λέοντες και γρύπες σε (μάλλον) αντιθετική διάταξη, θέμα γνωστό άλλωστε από τη διακόσμηση της Αίθουσας του Θρόνου στην Κνωσό. Στον δόμο του μεγάρου εικονίζονται επίσης ταύροι που ίσως προορίζονταν για θυσία καθώς και σκηνή συμποσίου στην οποία λαμβάνουν μέρος διάφορες καθιστές μορφές που θυμίζουν κάτι από τοιχογραφία του «Δίφρου» και πάλι από το ανάκτορο της Κνωσού. Από τη μελέτη των σωζόμενων εικονογραφικών δεδομένων, τόσο από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών όσο και από την Πύλο, παρατηρούμε ότι επιδεικνύεται η λαμπρότητα της βασιλικής αυλής (βασιλικά κυνήγια και μάχες), και περιγράφονται θρησκευτικές σκηνές και τελετουργίες που είχαν σημασία γι' αυτούς που τις έβλεπαν, γιατί η θρησκεία είχε και κοινωνική και πολιτική λειτουργία.¹¹

Στο μέγαρο της Τίρυνθας όπου τα ευρήματα χρονολογούνται από την YE IIIB – IIIΓ περίοδο, μας βοηθούν στο διαχωρισμό μεταξύ επίσημης και λαϊκής λατρείας με

¹⁰ ό. π. 172.

¹¹ ό. π. 228. Η Βασιλική αναφέρει την άποψη, ότι η κοινωνική λειτουργία της θρησκείας ορίζει τι είναι πρόπον να κάνει κάποιος, για παράδειγμα κατά τη διάρκεια μιας ιεροτελεστίας με βάση τα ζώα που είναι εν πομπή έτοιμα για θυσία, αλλά και από τη στάση των λατρευτών.

λατρευτικό κέντρο το μέγαρο. Μπορεί αυτά τα δύο επίπεδα λατρείας να μην είχαν σαφείς διαφορές ως προς τον τρόπο λατρείας (άποψη Hagg)¹² εντούτοις τα υλικά κατάλοιπα παρουσιάζουν διαφορές. Για παράδειγμα στην επίσημη λατρευτική δραστηριότητα χρησιμοποιούνταν αντικείμενα με συγκεκριμένη μορφή, όπως ρυτά, ειδώλια είτε ανθρωπόμορφα είτε ζωόμορφα που φτιάχνονταν από πολύτιμα υλικά. Στη δημόσια λατρευτική πρακτική, αναγνωρίζεται η λατρευτική ομοιότητα των χαρακτηριστικών των ειδωλίων Φ και Ψ, σε συνδυασμό με επιλεκτική χρήση αγγείων συγκεκριμένου σχήματος ειδικά για λατρευτική πόση και βρώση (όπως κύλικες, κύαθοι, κύπελλα, λεκάνες και πινάκια).

Οικιακά Ιερά

Ασίνη (βλ. εικ 9)

Ένας τελευταίος τύπος μυκηναϊκού ιερού είναι στην Ασίνη, το οποίο χρονολογικά τοποθετείται στον 12^ο αιώνα, την περίοδο μετά την παρακμή των μυκηναϊκών ανακτόρων. Το συγκεκριμένο κτίριο-ιερό (G13-14) βρίσκεται σε μία οδό στη μέση της πόλης κοντά στο λιμάνι, είσοδος δεν βρέθηκε και οι διαστάσεις του είναι 7 x 5 μ. με 2 βάσεις κιόνων. Στη βόρεια γωνία του ιερού αυτού χώρου βρέθηκε ένα θρανίο (μ. 1,60, πλ. 0,50, ύψ. 0,57) πίσω από το οποίο βρέθηκαν ειδώλια, πήλινα αγγεία (κέρνος, αμφορείς, μία κύλικα) καθώς κι ένας πέτρινος πέλεκυς. Ο πέτρινος πέλεκυς, ήταν αντικείμενο που μάλλον είχε οικιακή χρήση και δόθηκε σαν προσφορά ή μπορεί να ήταν μέρος ενός συνόλου λατρευτικών αντικειμένων.¹³ Το συγκεκριμένο ιερό ίσως να ήταν ένα οικιακό ιερό¹⁴ (κατά τον Hagg) ή απλά να εξυπηρετούσε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό ανθρώπων, μιας και ο συγκεκριμένος χώρος ήταν σχετικά μεγάλος.

Συμπερασματικά, στην πρώτη φάση της μυκηναϊκής θρησκείας περί τον 16^ο αιώνα, πολλά Μινωικά αντικείμενα είτε εισάγονταν είτε δημιουργούνταν ως απομιμήσεις αυτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της φάσης είναι το ιερό του Μαλεάτα Απόλλωνα, που παρόλη την επιφανειακή ομοιότητά του με τα μινωικά ιερά κορυφής, εντούτοις είναι ένα υπαίθριο ιερό, σε ύψωμα σε σχέση με οικισμό, ιερό

¹² Hagg, 1981.

¹³ Rutkowski, 1986, 218.

¹⁴ Hagg, 1996, 609

Ηπειρωτικού χαρακτήρα με ορισμένα μινωικά δάνεια (διπλοί πελέκεις, βωμός, ρυτά). Κατά τον 15^ο αιώνα, που δεν υπάρχουν πολλά αρχαιολογικά στοιχεία σχετικά με τη θρησκεία, υπάρχουν πολλές θρησκευτικές απεικονίσεις είτε σε δαχτυλίδια, είτε σε ασπίδες με έντονο μινωικό χαρακτήρα κ.α. Κατά Hagg¹⁵ , μετά τον 15^ο αιώνα, η μυκηναϊκή θρησκεία εγκαταλείπει σταδιακά τα μινωικά στοιχεία χωρίς ωστόσο να τα αποκλείει από το θεματολόγιό της (π.χ. όπλα μινωικού τύπου, τρόποι ένδυσης, διπλά κέρατα) που αρχίζει και «χτίζει» τη δική του «ηπειρωτική» μορφή. Στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου εμφανίζεται το μυκηναϊκό ανάκτορο που ήταν το πολιτικό, διοικητικό, στρατιωτικό αλλά και το οικονομικό κέντρο της διοικούμενης περιοχής. Μέσα στις ακροπόλεις υπήρχαν οι ιεροί χώροι λατρείας (όπως το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών) ,με τελετουργίες δημόσιες ή λαϊκές, καθώς επίσης και τα μέγαρα που ήταν εκτός από χώρος του άνακτα, κι ένα ιερό μέρος. Εν συνεχεία τα ιερά αποκτούν μια τοπική Ηπειρωτική μορφή προσιδιάζοντας στα οικιακά ιερά.¹⁶ (π.χ. Ασίνη). Από το πλήθος των μυκηναϊκών αναθημάτων τα πιο χαρακτηριστικά αντικείμενα της Ύστερης Μυκηναϊκής θρησκείας είναι τα Φ και Ψ ειδώλια (βλ. **εικ.10**) που μάλλον είναι μια Ηπειρωτική ανακάλυψη ¹⁷.

ΙΙ. Επίσημες και Λαϊκές Λατρευτικές Πρακτικές.

Προτού κάποιος αρχίσει την ενασχόλησή του με θέματα θρησκείας στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, το πιο σημαντικό που πρέπει να αναλογιστεί είναι κατά πόσο υπάρχουν Μινωίζοντα στοιχεία σε έναν καθαρά Μυκηναϊκό πολιτισμό, με άλλα λόγια κατά πόσο η Ηπειρωτική Ελλάδα έχει επηρεαστεί από τη Μινωική θρησκεία.

¹⁵ ό. π. 611 – 612

¹⁶ ό. π. 612

¹⁷ Βασιλικού, 1995, 253-266. Τα πήλινα ειδώλια ανήκουν σε διάφορους τύπους. Υπάρχουν μικρά, μεγάλα, μονόχρωμα ή επιζωγραφισμένα. Τα μεγάλα ειδώλια έχουν γενικά μινωική καταγωγή ως προς τον τύπο τους, και είναι κατασκευασμένα στον τροχό, και όλα τα μέλη αποδίδονται πλαστικά και είναι επικολημένα. Τα μικρά πήλινα ειδώλια της Υστεροελλαδικής είναι συνήθως χειροποίητα, αν και ορισμένα έχουν κατασκευαστεί στον τροχό όπως τα μεγάλα και τα πρότυπά τους είναι επίσης μινωικά. Περίπου στα μέσα της ΥΕ ΙΙ περιόδου ειδώλια με τη μορφή της κρητικής θεάς άρχισαν να φτάνουν στην ηπειρωτική Ελλάδα και αμέσως τα τοπικά εργαστήρια τα μιμήθηκαν. Τα μικρά μυκηναϊκά ειδώλια είναι κατά κανόνα γραπτά και σπανιότατα άβαφα και εικονίζουν ως επί το πλείστον γυναικείες θεϊκές μορφές. Τα μυκηναϊκά ειδώλια είναι αφιερώματα σε ιερά αλλά έχουν βρεθεί και στο εσωτερικό σπιτιών. Πάρα πολλά έχουν βρεθεί σε τάφους, και συνοδεύουν συνήθως παιδικές ταφές. Τα ειδώλια είναι εκδηλώσεις μιας απλοϊκής και συναισθηματικής λαϊκής πίστης, κατά τη Βασιλικού, και βρίσκονται τόσο σε φτωχούς όσο και σε πλούσια κτερισμένους τάφους.

Με βάση τα στοιχεία τα οποία έχουμε στη διάθεσή μας – αρχαιολογικά, αναπαραστάσεις στην τέχνη και πινακίδες Γραμμικής Β – τα αρχαιολογικά στοιχεία (κατά Hagg) είναι αυτά τα οποία μας βοηθούν περισσότερο γιατί βρίσκουμε πραγματικά απομεινάρια από λατρευτικούς χώρους αλλά και λατρευτικό εξοπλισμό, όμως η εκάστοτε πηγή παρέχει διαφορετικού τύπου στοιχεία, τα οποία μπορεί και να αλληλοσυμπληρώνονται.

1. Τέχνη : Σφραγιστικά δαχτυλίδια (βλ. εικ. 11)

Τα σφραγιστικά δαχτυλίδια στην ουσία είναι αναπαραστάσεις της θρησκευτικής ζωής των ανθρώπων γιατί μέσα από τις αναπαραστάσεις ναών και θρησκευτικών σκηνών, μέσα από την τέχνη, μας δίνουν μία ιδέα για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που υπήρχαν. Όμως το συνεχές πρόβλημα για το τι είναι Μινωικό και τι Μυκηναϊκό , συνεχίζει να ταλανίζει τους ερευνητές. Ας πάρουμε για παράδειγμα τα χρυσά δαχτυλίδια, τα οποία δεν είναι δυνατόν να έχουμε τη βεβαιότητα ότι απεικονίζουν γνήσιες Μυκηναϊκές θρησκευτικές σκηνές. Είτε εισήχθησαν είτε φτιάχτηκαν τοπικά, δεν μπορούμε να βρούμε μέχρι ποιο βαθμό απεικονίζονται πραγματικά Μυκηναϊκά στοιχεία σε Μινωική εικονογραφία. Τα δαχτυλίδια με τις λατρευτικές σκηνές ανήκουν στην ΥΕ ΙΙ περίοδο, εμφανίζονται γύρω στο 1500 π.Χ. και σταματούν να κατασκευάζονται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα π.Χ. Από τις παραστάσεις αυτές αντλούμε πληροφορίες για τη μελέτη της Μυκηναϊκής θρησκείας, και μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για το τι είδους λατρευτική πρακτικής απεικονίζει, επίσημης ή λαϊκής μορφής ή σχετικά με πρόσωπα υψηλής θέσης στην θρησκευτική ιεραρχία. Μετά το 1250 υπάρχουν ενδείξεις ότι τα δαχτυλίδια αυτά παύουν να χρησιμοποιούνται εκτενώς και στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής χρησιμοποιούνται πιο ευτελή και πιο φτηνά υλικά για κατεργασία (όπως παράδειγμα ο στεατίτης), δείγμα ίσως κοινωνικών αναδιαρθρώσεων. Ας μην ξεχνάμε βέβαια πως χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια θα ανήκαν στους πλούχιοντες και εκείνα που εικονίζουν θρησκευτικές σκηνές, που είναι και τα περισσότερα, θα ανήκαν σε ιερείς και ιέρειες. Στα μυκηναϊκά δαχτυλίδια είναι φανερό η μινωική επίδραση τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία. Όταν οι Μυκηναίοι, στις αρχές της ΥΕ εποχής, γνώρισαν το Μινωικό πολιτισμό επηρεάστηκαν από αυτόν, τόσο στα καλλιτεχνικά θέματα όσο και στο όλο κοινωνικό – οικονομικό σύστημα, καθώς και στη θρησκεία. Μέσα από το μινωικό περίβλημα των θρησκευτικών παραστάσεων (όπως π.χ. ένδυμα, σύμβολα, στάση μορφών) διαφαίνονται ως έναν βαθμό οι πραγματικές αντιλήψεις των Μυκηναίων για τη θρησκεία, δεν είναι όμως εύκολο και

ασφαλές να διαχωριστεί το μυκηναϊκό από το μινωικό στοιχείο. Η τεχνοτροπία και η μελέτη μίας παράστασης βοηθά συχνά στο διαχωρισμό του μινωικού και του μυκηναϊκού στοιχείου, όπως και στη σφαιρική εξέταση της μυκηναϊκής τέχνης. Η τέχνη υποδεικνύει ποια στοιχεία ήταν περισσότερο επιφανειακά σε σχέση με κάποια άλλα, πράγμα κατά την άποψή μου σωστό γιατί οι Μυκηναίοι ήταν αυτοί οι οποίοι προσπάθησαν να προσαρμοσθούν αλλά και να προσαρμόσουν στα δικά τους πιστεύω ένα ήδη υπάρχον θρησκευτικό σύστημα και άρα είναι φυσικό ορισμένα στοιχεία άλλοτε να εγκαταλείπονται και άλλοτε να χρησιμοποιούνται ευρέως.

Ένα θέμα το οποίο προκύπτει είναι κατά πόσο οι σκηνές αυτές εκφράζουν κάτι ρεαλιστικό και απόλυτα λεπτομερές ή είναι απλά συμβολικές. Το πόσο περιγραφική είναι μία σκηνή, αυτό εξαρτάται από το τι θέλει να περιγράψει. Ο κάτοχος, για παράδειγμα, ενός σφραγιστικού δαχτυλιδιού, μπορεί να είχε ασπασθεί τις μινωικές ιδέες που εκφράζονταν στην παράσταση που το κοσμούσε, μπορεί όμως και να έδινε σ' αυτήν άλλο περιεχόμενο, όπως π.χ. μπορεί να είχε παραγγείλει ο ίδιος την παράσταση που το κοσμούσε επειδή ήταν κάτι ξεχωριστό που άρμοζε στην κοινωνική θέση και υπόστασή του.¹⁸ Οι λατρευτικές σκηνές που εικονίζονται στα σφραγιστικά δαχτυλίδια περιλαμβάνουν πομπές και σκηνές που αφορούν την εμφάνιση της θεότητας. Για παράδειγμα, στις πομπικές παραστάσεις, οι Μυκηναίοι μιμούνται μινωικά εικονογραφικά πρότυπα, όπως το ότι οι γυναικείες μορφές προχωρούν προς ένα αρχιτεκτόνημα με ιερό χαρακτήρα, φορούν το μινωικό ένδυμα, έχουν ακάλυπτα στήθη κ.α.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, η χρήση του σφραγιστικού δαχτυλιδιού μαρτυρείται από τον 16^ο ως τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, παρόλη όμως τη μινωική επίδραση, τα θέματα που επικράτησαν όσον αφορά τις θρησκευτικές παραστάσεις των σφραγιστικών δαχτυλιδιών, είναι κυρίως οι πομπές προς ιερή κατασκευή ή θεϊκή μορφή, θέματα συμβατικά που απαντούν και σε άλλες μορφές τέχνης, όπως η τοιχογραφία. Η γενικότητα καθώς και οι συνοπτικές και περιληπτικές απεικονίσεις θρησκευτικών παραστάσεων, δεν βοηθούν πολύ στην αποκωδικοποίηση των πραγματικών πεποιθήσεων των Μυκηναίων.

2. Γραμμική Β.

Από τη Γραμμική Β, αντλούμε ορισμένες πληροφορίες για τη Μυκηναϊκή θρησκεία και τις θεότητες που λατρεύονταν. Εξ αρχής βέβαια η γραφή εμφανίζεται

¹⁸ Βασιλικού, 1997, 33.

άρρηκτα συνδεδεμένη με τα ανάκτορα και τη λειτουργία τους, και ασφαλώς σ' αυτό το θέμα η μινωική επιρροή θα υπήρξε καθοριστική. Με την κατάληψη της Κνωσού δόθηκε η ευκαιρία στους Μυκηναίους να γνωρίσουν το διοικητικό σύστημα, τα ανακτορικά αρχεία, τη μινωική γραφή και να αντιληφθούν τα πλεονεκτήματα αυτής της οργάνωσης. Τα κείμενα των πινακίδων δεν είναι λογοτεχνικά, ούτε αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα αλλά πρόκειται για διοικητικά έγγραφα και καταλόγους. Οι πινακίδες διδάσκουν πολλά για τη μυκηναϊκή ζωή, τόσο την κοινωνική, όσο και την οικονομική και θρησκευτική καθώς επίσης και για την διοίκηση, τους θεσμούς και γενικότερα την κοινωνία. Σε σχέση με τη θρησκεία, οι Μυκηναίοι υιοθέτησαν μόνο ένα μέρος του μινωικού τελετουργικού και ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, αυτές ασφαλώς που δεν έρχονταν σε βαθύτερη αντίθεση με τις δικές τους (για παράδειγμα στη μυκηναϊκή Ελλάδα, όπως και στην Κρήτη, λατρευόταν η Μεγάλη Θεά η οποία μάλιστα εικονίζεται με τον ίδιο τρόπο και με τα ίδια σύμβολα). Μέσα από τις μινωικού τύπου θρησκευτικές παραστάσεις διαφαίνονται πολλές φορές οι πραγματικές αντιλήψεις των Μυκηναίων για τη θρησκεία, δεν είναι όμως πάντα εύκολο να διαχωριστεί το καθαρά μυκηναϊκό από το μινωικό στοιχείο. Για παράδειγμα υπάρχουν στοιχεία που προέρχονται από τη μινωική θρησκεία και έχουν σχέση με τη λατρεία της γης, της φύσης, το μινωικό πάνθεο είναι κυρίως γυναικείο, οργανωμένο γύρω από μια Μεγάλη Θεά που δίνει ευφορία κι ευγονία. Από την άλλη μεριά εμφανίζονται τα γνήσια «μυκηναϊκά» στοιχεία και κυρίως ένα πάνθεο ανδρικών θεοτήτων (Δίας, Ερμής, Άρης). Μπορεί λοιπόν να αναπτύσσεται η «ολυμπιακή» θρησκεία όμως το μινωικό υπόβαθρο, το οποίο είναι συνδεδεμένο με τη λατρεία της γονιμότητας, θα υπάρχει πάντα και θα εκδηλωθεί *ξεκάθαρα στους μετέπειτα αιώνες με διάφορες μυστηριακές – χθόνιες λατρείες (όπως για παράδειγμα τα Ελευσίνια Μυστήρια)*. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β, δίνουν κάποιες αξιοσημείωτες πληροφορίες για τη μελέτη της μυκηναϊκής θρησκείας, κυρίως σε σχέση με τις προσφορές, τις θυσίες, τους βωμούς και τους ιερείς. Στις πινακίδες αναγράφονται ονόματα θεών που είναι εν μέρει τα ίδια με εκείνα που φέρουν οι Ολύμπιοι θεοί, όπως για παράδειγμα Ζευς, Ήρα, Ποσειδών, Άρτεμις, Άρης, Διόνυσος, Ερμής. Αναφέρονται και θεές με μικρότερη σημασία όπως ΔιΦία και Ποσιδάχεια (θηλυκά ονόματα του Δίας και Ποσειδών), Ιφιμέδεια και η Ειλείθυια, η θεά των τοκετών που είναι σημαντική και σε μεταγενέστερες εποχές. Ενδιαφέρον είναι και το όνομα ro-ti-ni-ja, η Πότνια η οποία αναφέρεται σε πολλές πινακίδες. Έχει ινδοευρωπαϊκή προέλευση και σημαίνει «Δέσποινα», «Κυρία». Ο Chadwick την

ταύτισε με την Μεγάλη Θεά των Μινωιτών και των Μυκηναίων. Στις πινακίδες των Μυκηνών μαρτυρείται η Πότνια και η Sitopotnia. Εξαιτίας του πρώτου συνθετικού sito- οι μελετητές θεώρησαν πως επρόκειτο για τη Δήμητρα. Άλλες θεωρήσεις είναι πως μπορεί να επρόκειτο για την Αθηνά ακόμη και για την Ήρα. Δεν αποκλείεται η Πότνια να χαρακτήριζε μία θεά της φύσης που θα εξελισσόταν αργότερα στη μορφή της Αρτέμιδος (ας μην ξεχνάμε την προσωνυμία Πότνια Θηρών η οποία χαρακτηρίζει την Άρτεμη) ή μία θεά της γονιμότητας. Η ανάγνωση των ονομάτων αυτών ήταν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανακάλυψη διότι αποδεικνύει ότι η ολυμπιακή θρησκεία ανάγεται ήδη στη Μυκηναϊκή εποχή. Οι λατρείες γίνονταν στα ανάκτορα, στα ιερά, στους βωμούς και σε σπίτια ή ακόμη και σε υπαίθριους χώρους (απ' ότι εικονίζεται στα σφραγιστικά δαχτυλίδια). Στους θεούς προσφέρονταν επίσης διάφορα προϊόντα όπως σιτάρι, τυρί, κρασί, ζώα καθώς και δέρματα ζώων.

Ο χωρισμός, λαϊκής και δημόσιας λατρείας, είναι συμβατικός και έγινε με βάση τα τωρινά στοιχεία, στο μέλλον ενδεχομένως να αλλάξει.¹⁹ Πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι οι λατρευτικές δραστηριότητες των δύο αυτών επιπέδων δεν έμειναν αναλλοίωτες κατά τη διάρκεια των αιώνων αλλά ίσως να υπήρξε μία αμοιβαία επιρροή μεταξύ τους.²⁰

3. Αρχαιολογικό υλικό.

Οι λατρευτικές δραστηριότητες του επίσημου επιπέδου ή αλλιώς της πολιτείας, συνδέονταν κατά κύριο λόγο με τα ανάκτορα των Μυκηναϊκών κέντρων, όμως μπορεί να εξασκούνταν και από μικρές επαρχιακές πόλεις. Αυτές είναι οι λατρευτικές δραστηριότητες των οικονομικά υψηλών κοινωνικών τάξεων, των αριστοκρατών, των ανθρώπων που μπορούσαν να έχουν αντικείμενα από άλλες περιοχές μέσω εμπορίου ή που ταξίδευαν οι ίδιοι, όπως για παράδειγμα στην Κρήτη. Είναι φυσικό οι άνθρωποι αυτοί να επηρεάστηκαν από την Κρήτη, κι έτσι έχουμε τη Μινωική επιρροή στην Ηπειρωτική Ελλάδα σε πολλά επίπεδα, όπως στην κεραμική (και ως προς τα σχήματα αλλά και ως προς τη διακόσμηση), στην ταφική αρχιτεκτονική (υπόγεια ταφικά οικοδομήματα τα οποία προσιדיάζαν στα υπέργεια κτίσματα των μινωικών τάφων) αλλά και στην υιοθέτηση διαφόρων συμβόλων (όπως οι διπλοί πελέκεις). Για παράδειγμα, στην ΥΕ I-II, η μυκηναϊκή κεραμική βασίζεται στα μινωικά πρότυπα και τα μιμείται με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία. Ως προς τα σχήματα έχουμε τους πιθαμορείς, τις υψηλές πρόχους, πιθαμοφορίσκους, κύαθους,

¹⁹ Hagg, 1981, 36.

²⁰ ό. π. 36

κύπελλα τύπου Βαφειού. Διακοσμητικά μοτίβα είναι οι διπλοί πελέκεις, τόξα, κύκλοι κτλ. Γύρω στο 1500 εμφανίζεται στην Κρήτη ο ανακτορικός ρυθμός (φυτικά, θαλάσσια θέματα, παρμένα από την χλωρίδα και το θαλάσσιο θεματολόγιο). Από το 1450 και εξής ο ανακτορικός ρυθμός γνώρισε ευρεία διάδοση και στην ηπειρωτική χώρα, γιατί τα μνημειακά του χαρακτηριστικά ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις και τη νοοτροπία των Μυκηναίων . Κατά την ΥΕ ΙΙΙ εμφανίζονται οι καθαρά μυκηναϊκοί ρυθμοί (παύει να υφίσταται ο νατουραλισμός, τάση για αφαίρεση και γεωμετρικότητα). Μπορεί λοιπόν οι Μυκηναίοι να δανείστηκαν κάποια φυσιοκρατικά μινωικά θέματα αλλά βαθμιαία μετέβαλαν τον χαρακτήρα τους και δημιούργησαν νέους διακοσμητικούς τύπους που προαναγγέλλουν την τέχνη των ιστορικών χρόνων.²¹

Οι λαϊκές λατρείες εξασκούσαν κυρίως από ανθρώπους που ζούσαν έξω από τις περιοχές των ανακτόρων και τα μεγάλα αστικά κέντρα, άρα και χωρίς άμεση επαφή με το μινωικό πολιτισμό. Πληροφορίες δεν βρίσκονταν στις πινακίδες της Γραμμικής Β, στην τέχνη, ούτε στο αρχαιολογικό υλικό. Τα περισσότερα ιερά – σε σπηλιές, σε πηγές νερού, υπαίθρια ιερά – μάλλον τοποθετούνται σε αυτή την κατηγορία λατρείας. Υπάρχουν δύο παραδείγματα υπαίθριων ιερών με εκτός αστικού κέντρου λατρεία. Το πρώτο είναι αυτό της Αθηνάς Προναίας²² κοντά στους Δελφούς και το δεύτερο δεν είναι *in situ* αυτό της Αγίας Τριάδας²³ κοντά στην περιοχή των Μυκηνών. Σε σχέση με το πρώτο ιερό βρέθηκαν 175 ειδώλια τύπου Φ και Ψ, και χαρακτηριστικό είναι ότι είχαν μικρές οπές στο πάνω μέρος του σώματος, ίσως γιατί τα κρέμαγαν από κλαδιά δέντρων. Περίπου 30 από αυτά βρέθηκαν τοποθετημένα σε μία επίπεδη πέτρα, αλλά τοίχος από κτιριακή εγκατάσταση δεν βρέθηκε. Στο δεύτερο ιερό , βρέθηκαν εκατοντάδες πήλινα ειδώλια και των δύο τύπων, μαζί με κάποια ζωόμορφα ειδώλια καθώς και ένα γυμνό αντρικό ειδώλιο. Τοίχος δεν βρέθηκε, και ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι ήταν ένα ιερό σημείο, όπου οι διερχόμενοι ταξιδιώτες εναπόθεταν αναθηματικές προσφορές.²⁴ Και τα δύο ιερά χαρακτηρίζονται από έλλειψη κτιριακών εγκαταστάσεων και ήταν “τοποθετημένα” σε πλαγιά βουνού. Τα πολλά ειδώλια και των 2 τύπων καθώς και το ότι δεν υπήρχε σαφής αρχιτεκτονική διάταξη, δείχνουν ότι τα ιερά αυτά είναι λαϊκής λατρείας, που δεν προσιδιάζουν σε ιερά που βρίσκονται σε ανακτορικές θέσεις ή κοντά σε ανακτορικές θέσεις.

²¹ Βασιλικού, 1995, 306

²² Hagg, 1981, 38.

²³ ό. π. 38.

²⁴ ό. π. 39.

Είναι πολύ πιθανόν, ότι τέτοιες δημόσιες λατρευτικές πρακτικές, ιδιαίτερα αυτές που έχουν σχέση με ιερά τα οποία έχουν δημιουργηθεί σε φυσικά διαμορφωμένους χώρους, είχαν πολύ συντηρητικό χαρακτήρα προερχόμενα μάλλον από προ-ελληνικούς πληθυσμούς²⁵. Γενικά πάντως θα μπορούσαμε να πούμε ότι και στις ανώτερες αλλά και στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ήταν ίδιες, το μόνο που άλλαζε ήταν ο τρόπος έκφρασης.

Το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, συμπερασματικά και με βάση όλα όσα έχουν προαναφερθεί, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα ιερό κορυφής ηπειρωτικού τύπου, αφού τα ιερά κορυφής είναι ένα Μινωικό φαινόμενο με συγκεκριμένη μορφολογία, τοπογραφία και αναθήματα. Το ότι ο βωμός του ιερού δεν βρισκόταν στην υψηλότερη θέση του Κυνόρτιου, αλλά στο πρανές του λόφου, και το ότι στην υψηλότερη θέση βρίσκονταν ένας οικισμός (με χρονολόγηση ήδη από την ΠΕ περίοδο), δεικνύουν ότι ο Απόλλων Μαλεάτας δεν ήταν ένα ιερό κορυφής με όλα τα χαρακτηριστικά των ιερών της Μινωικής Κρήτης. Το ιερό αυτό, κατά την άποψή μου, δέχτηκε ισχυρές μινωικές καταβολές όμως οι Μυκηναίοι στην προσπάθειά τους να οικειοποιηθούν στοιχεία της Μινωικής Κρήτης, άλλοτε στην θρησκεία, άλλοτε στην τέχνη ή και οπουδήποτε αλλού, δημιούργησαν ένα ιερό, το οποίο δημιουργεί σύγχυση στους μελετητές για το ποια είναι πραγματικά η ταυτότητά του, γιατί είναι δύσκολο να κατηγοριοποιηθεί , αφού περιέχει διάσπαρτα στοιχεία και των μινωικών ιερών κορυφής αλλά και των υπαίθριων ιερών ηπειρωτικού τύπου. Το αν εξυπηρετούσε σκοπούς επίσημης ή λαϊκής λατρείας, και αυτό είναι συγκεχυμένο, γιατί αν ήταν λαϊκής λατρείας , εξασκούνταν δηλαδή από ανθρώπους μακριά από ανακτορικά κέντρα και χωρίς άμεση επαφή με το μινωικό στοιχείο, τότε πώς εξηγούνται τα πολλά μινωικά στοιχεία στο συγκεκριμένο ιερό; Ίσως, θα ήταν καλύτερα να θεωρήσουμε αυτό το ιερό, ιερό επίσημης λατρείας λόγω των μινωικών ευρημάτων (διπλοί πελέκεις, πέτρινο ρυτό, αγγεία που προσιδιάζουν στα μινωικά πρότυπα) γιατί μόνο οι υψηλές τάξεις θα μπορούσαν να έχουν επαφή με τη μινωική Κρήτη και άρα με τον πολιτισμό της.

Ένα θέμα το οποίο προκαλεί προβληματισμό σε σχέση με τις Μυκήνες είναι κατά πόσο η λατρεία σε περιφερειακά ιερά αναπτύχθηκε ταυτόχρονα με τη δημιουργία των ανακτόρων ή εξαιτίας της δημιουργίας τους. Για παράδειγμα το ιερό

²⁵ ό. π. 39.

στην Αγία Τριάδα όπου βρέθηκαν πολλά ειδώλια τύπου Φ και Ψ, κατά Hagg , ανήκει στη λαϊκή πρακτική και ιδιαίτερα της τελευταίας φάσης της μυκηναϊκής περιόδου. Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι πόσο μεταγενέστερα χρονολογούνται οι λατρευτικές εγκαταστάσεις στο Θρησκευτικό Κέντρο, είτε βρίσκονται μέσα στα τείχη είτε εκτός, και κατά πόσο παρουσιάζουν μια επίσημη κοινή λατρεία. Για να δώσουμε απάντηση σε ένα τέτοιο θέμα πρέπει να δούμε τις “ρίζες” αυτού που ονομάζουμε επίσημη θρησκεία. Λατρευτικές δραστηριότητες εντός των τειχών της μυκηναϊκής ακρόπολης συντελούνταν κυρίως στο Θρησκευτικό Κέντρο της Ακρόπολης, όπου εκεί ήταν συγκεντρωμένα τα ιερά και οι χώροι λατρείας. Αβέβαιη είναι η χρήση του μεγάρου, όμως η θέση της εστίας στην επισημότερη αίθουσα του ανακτόρου, έδρας του ηγεμόνα, επιτρέπει την υπόθεση ότι οι εστίες, τουλάχιστον των ανακτόρων, είχαν έναν ορισμένο ιερό χαρακτήρα. Από τις πινακίδες όμως ο όρος *άναξ* δεν αναφέρεται με σαφήνεια ως θρησκευτικός αρχηγός, βασιλεύς – ιερέυς. Φαίνεται ωστόσο να συγκέντρωνε στο πρόσωπό του κοσμικές αλλά και ιερές ιδιότητες όπως εικάζεται από τη σχέση της εστίας σε σχέση με το θρόνο του.²⁶ Όμως, για την καλύτερη κατανόηση της θρησκείας θα πρέπει να γίνει μελέτη και περιοχών που δεν είναι ανακτορικά κέντρα, έτσι ώστε να δούμε τι στοιχεία παρέχονται για τη μυκηναϊκή θρησκεία πριν από τη δημιουργία των ανακτορικών κέντρων και αν αυτή υπέστη κάποια μεταβολή όταν δημιουργήθηκαν τα ανακτορικά κέντρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Αμύκλαιο, που παρόλη την απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων, εντούτοις χρονολογικές αποδείξεις(ειδώλια, κεραμική, ξίφη) από αυτή τη θέση δείχνουν ότι ιδιαίτερο λατρευτικό ενδιαφέρον δεν υπήρχε πριν από τη δημιουργία των ανακτόρων.

Τα μυκηναϊκά ειδώλια, των οποίων η κατασκευή φτάνει στο απόγειό τους κατά την ΥΕ III Α περίοδο, έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες σε πολλές μυκηναϊκές θέσεις. Η σχηματική ομοιότητά των ειδωλίων τύπου Ψ με άλλα μεγαλύτερου μεγέθους, δείχνουν έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ τους αλλά και ενισχύουν την άποψη ότι υπήρξε προσπάθεια των κυβερνώντων να δημιουργήσουν ένα τελετουργικό – λατρευτικό αντικείμενο για κοινή χρήση που να είναι κάπως συνδεδεμένο με τα ανάκτορα.²⁷

²⁶ Wright, 1994, 57 και 59. Αυτή είναι η άποψη του συγγραφέα, ότι δηλαδή ο άνακτας ήταν συμβολικά ο φύλακας της εστίας και από τη στιγμή που η εστία είναι το ισοδύναμο του οίκου, τότε είναι φύλακας και προασπιστής και του οίκου. Ο συμβολικός ρόλος του άνακτα , που χωροθετικά βρίσκεται στο μέγαρο του ανακτόρου και επικεντρώνεται στην εστία είναι ο υπεύθυνος της διοίκησης αλλά και της διατήρησης της λατρείας. Όλα αυτά δείχνουν μία τάση για κεντρική εξουσία.

²⁷ Wright, 1994. Αυτή την άποψη , καθώς και ότι το ειδώλιο έγινε ένα κυρίαρχο σύμβολο του Μυκηναϊκού πολιτισμού, συσχετίζεται ο συγγραφέας του άρθρου.

Από τη στιγμή που εισάγουμε τη διάκριση σε επίσημη και λαϊκή θρησκεία, πρέπει επίσης να διερευνήσουμε από πού επηρεάστηκαν τα μυκηναϊκά ιερά ώστε να έχουν μια συγκεκριμένη διάταξη χώρων αλλά και γιατί αν έχουν, την υιοθέτησαν. Στο παρακάτω κεφάλαιο θα μελετηθεί η αρχιτεκτονική σχέση των Μυκηναϊκών ιερών (ενδεικτικά ιερών θέσεων κατά Whittaker) σε σχέση με την αρχιτεκτονική κτιρίων που έχουν αναγνωριστεί ως οικίες. Αρχιτεκτονική διαφοροποίηση ωστόσο, μεταξύ επίσημου και λαϊκού επιπέδου θρησκείας δεν διαφαίνεται, επομένως στόχος μας είναι να εξετάσουμε ποιοι είναι οι βασικοί αρχιτεκτονικοί «κανόνες» δημιουργίας ενός ιερού και γιατί. Οι θέσεις που θα μελετηθούν εκτείνονται σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις που ξεκινούν από την ΥΕ ΙΙΙ Α2 ως την ΥΕ ΙΙΙ Γ3, έτσι μπορούμε να έχουμε μια γενική άποψη της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

ΙΙΙ. Η αρχιτεκτονική σχέση μεταξύ Μυκηναϊκών Ιερών και Οικιακής Αρχιτεκτονικής.

Η αναγνώριση οικημάτων που έχουν σχέση με θρησκευτικές πρακτικές γίνεται κυρίως όταν το οίκημα αυτό περιέχει ιερά αντικείμενα ή όταν βρίσκονται μεμονωμένα ιερά αντικείμενα που δεν ταιριάζουν στον τύπο της αρχαιολογικής απόθεσης όπου βρέθηκαν. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν το ιερό ήταν στον πρώτο όροφο του κτιρίου και τα αντικείμενα αυτά έπεσαν στο ισόγειο. Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα, κυρίως σε συσχετισμό με τείχη, μας πληροφορούν για την κατασκευή και τη διάταξη των δωματίων, αλλά μας παρέχουν πολύ λίγες πληροφορίες για το πόσους ορόφους είχε το εκάστοτε κτίριο. Τα κινητά αντικείμενα (ιερά αντικείμενα και αναθήματα) μας πληροφορούν για την δραστηριότητα μέσα στο ιερό. Τυπολογική σχέση παρουσιάζεται επίσης σε ευρήματα ιερών και συγκεκριμένα σε λατρευτικά ειδώλια που μπορεί να παρουσιάζουν διαφορές ως προς τις μεταξύ τους λεπτομέρειες, ανήκουν όμως στον ίδιο γενικό τύπο.

Μυκηναϊκά ιερά τα οποία περιλαμβάνονται σε μια τέτοια κατηγοριοποίηση είναι, κατά την άποψη της Whittaker, αυτό της Φυλακωπής (Δυτικός Ναός – ΥΕ ΙΙΙ Α2, Ανατολικός Ναός – ΥΕ ΙΙΙ Β1), ο Ναός (ΥΕ ΙΙΙ Β2) και η Οικία με τις Τοιχογραφίες (ΥΕ ΙΙΙ Β2) στις Μυκίνες, και τα Δωμάτια 117 (ΥΕ ΙΙΙ Γ1), 110 (ΥΕ ΙΙΙ Γ2), 110 α (ΥΕ ΙΙΙ Γ3) στην Τίρυνθα. (βλ. κατόψεις)

Κατά την Υστερομινωική III A, στη Φυλακωπή της Μήλου, (βλ. *εικ. 12*) δημιουργήθηκε ένας ναός δίπλα από το τείχος της πόλης, στη νότια πλευρά. Η είσοδος στον ναό γινόταν μέσω ενός μικρού τετράγωνου χώρου. Οι διαστάσεις αυτού του ναού, ήταν περίπου 11μ. με 7μ. και η είσοδος που ήταν στη δυτική πλευρά οδηγούσε σε ένα δωμάτιο διαστάσεων 6.60μ. με 6μ. Λίγα αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένης και μιας ασπίδας, έχουν βρεθεί από αυτή την πρώτη φάση της περιόδου YE III B. Υπήρχαν όμως ήδη τρεις βωμοί στις αντίστοιχες γωνίες του δωματίου (πλην της ΝΔ). Στο δωμάτιο B, υπήρχαν 2 εισοδοί (70 εκ. ύψος) που οδηγούσαν σε 2 μικρά δωμάτια. Ο ναός δηλαδή αποτελούνταν από 2 στεγασμένα δωμάτια και έναν εξωτερικό χώρο. Καταστράφηκε κατά την YE III Γ . Από αυτή τη φάση βρέθηκαν 2 ειδώλια και 10 ασπίδες . Το ΒΔ μέρος του πρώτου δωματίου περιείχε ή βωμό ή θρανίο (δεν έχει εξακριβωθεί πλήρως) όπου βρέθηκαν κάποια ανδρικά μινωικά ειδώλια καθώς κι ένα ασυνήθιστο ειδώλιο τύπου Ψ. Στο δωμάτιο A, βρέθηκε (;) ένα γυναικείο ειδώλιο, γνωστό ως « Κυρία της Φυλακωπής» (βλ. *εικ. 13*), 45 εκ. ύψος. Ανακαλύφθηκαν επίσης ένα ανδρικό ειδώλιο από κακής ποιότητας καμένο πηλό, ένα σύνολο αντικειμένων που αποτελούνταν από τέσσερα ειδώλια ταύρων ή αγελάδων, ένα ρυτό σε σχήμα ταύρου, ένα χάλκινο ανδρικό ειδώλιο που τα μάτια του είχαν καλυφθεί με χρυσό (βλ. *εικ.14*).

Τα κτίρια του τεμένους άλλαξαν σε εμφάνιση πάλι στην 3^η φάση της YE III Γ (βλ. *εικ. 12*). Χτίστηκε ένας τοίχος στο νότιο τμήμα του δωματίου 1, και τότε τα δωμάτια A και B , περιέπεσαν σε αχρηστία. Πως γινόταν η είσοδος στο δωμάτιο 1, παραμένει άγνωστο. Στο τέλος της YE III Γ περιόδου, οι οικοδομικές εργασίες συνεχίστηκαν, χωρίς όμως να αποτελούν κάτι το αξιοσημείωτο για την ιστορία του ναού. Πολύ λίγα αντικείμενα έχουν βρεθεί από την φάση 3γ αυτής της τελευταίας οικοδομικής φάσης. Από αυτή τη φάση προέρχονται ένα πήλινο ειδώλιο ταύρου και ένα ανθρώπινο, ένα χρυσό κεφάλι από ξύλινο ειδώλιο κι ένα αυγό στρουθοκαμήλου.

Πάντως, γενικά, ο τύπος ενός τέτοιου ναού σαν της Φυλακωπής, που παρουσιάζεται σε ανακτορικές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, κατά πάσα πιθανότητα έχει δημιουργηθεί στα μεγάλα κέντρα παρά σε κάποια περιφερειακή κοινότητα, όπως η Μήλος. Σαν απόδειξη αυτού του ισχυρισμού θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα ειδώλια από πηλό, όπου τα περισσότερα από αυτά είναι

κατασκευασμένα τοπικά και σχετίζονται με τύπους όμοιους με της ηπειρωτικής Ελλάδας, ίσως όμως και κάποια από αυτά να εισάγονταν ²⁸.

Τα Μυκηναϊκά ιερά στη Φυλακωπή, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα χτίστηκαν με τις ίδιες αρχές. Αποτελούνται από μακρόστενα δωμάτια τα οποία είναι κανονισμένα εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα. Ο χώρος ήταν έτσι διαμορφωμένος ώστε το πιο σημαντικό δωμάτιο του ιερού δεν φαινόταν εκ πρώτης όψεως με το που εισερχόταν ο επισκέπτης. Επίσης υπάρχουν και βοηθητικοί χώροι, όπως για παράδειγμα χώροι αποθήκευσης, που διαφοροποιούνται από το υπόλοιπο οικοδόμημα. Τέτοιοι χώροι δεν υπάρχουν σε όλα τα ιερά, έχουν ωστόσο βρεθεί στο Δυτικό Ναό στη Φυλακωπή και στο Δωμάτιο με τις Τοιχογραφίες στις Μυκήνες (βλ. *εικ. .* Σε όλους τους Μυκηναϊκούς ναούς υπήρχαν θρανία και εξέδρες, όπου εκεί τοποθετούνταν τα ειδώλια. Στη Φυλακωπή, στο Δυτικό Ναό, υπήρχαν εξέδρες κατά μήκος των τοίχων και στο Δωμάτιο με τις Τοιχογραφίες υπήρχε μία εξέδρα στον τοίχο απέναντι από την είσοδο. Στις Μυκήνες επίσης, στο λεγόμενο « Κτίριο των Ειδώλων» βρέθηκε τράπεζα προσφορών και δύο κτιστά θρανία πάνω στα οποία τοποθετούνταν ειδώλια κατά τη διάρκεια της λατρείας ²⁹.

Στην ερώτηση κατά πόσον αυτά τα κτίρια θεωρούνται τοπική μυκηναϊκή εξέλιξη ή προέρχονται από περιοχές εκτός Ελλάδας, τότε θα θεωρήσουμε την Παλαιστίνη ως την πιθανότερη περιοχή και αυτό όχι με απόλυτη βεβαιότητα.³⁰ Μία άλλη πιθανή προέλευση είναι η τοπική ανάπτυξη χωρίς να έχει επηρεαστεί από γειτονικές περιοχές.³¹

Στη Μυκηναϊκή αρχιτεκτονική χαρακτηριστικοί είναι και οι κίονες, που μπορεί να εμφανίζονται σπάνια στις οικίες, υπάρχουν όμως είτε ως διακοσμητικοί είτε έχοντας λειτουργικό ρόλο (στήριξη οροφής). Έχει θεωρηθεί ωστόσο ότι έχουν και θρησκευτική σημασία ως ανεικονικές «αναπαραστάσεις» των θεοτήτων στον Μυκηναϊκό / Μινωικό κόσμο. Ως παράδειγμα του τελευταίου θα μπορούσε να θεωρηθεί ο κίονας που εικονίζεται στο ανάγλυφο της Πύλης των Λεόντων, που σύμφωνα με την αιγαιακή θεματογραφία συμβολίζει θεότητα, ανάκτορο ή ιερό. ³²

²⁸ Whittaker, 1996, 1629.

²⁹ Βασιλικού, 1995, 172.

³⁰ Whittaker, 1996. Η Whittaker στο κείμενό της αναφέρει την άποψη του Amihai Mazar και τις δημοσιεύσεις του από την ανασκαφή στο Tell Qasile το 1980. (Excavations at Tell Qasile. Part one. The Philistin Sanctuary: Architecture and Cult Objects; Qedem 12, Jerusalem, 1980)

³¹ Η Whittaker αναφέρει την άποψη του Jorg Schafer σε άρθρο του στο *Archaeologisches Anzeiger*, 1983.

³² Βασιλικού, 1995, 160.

Στην Τίρυνθα, ένα θρησκευτικό κέντρο ήρθε στο φως, στην κάτω ακρόπολη, όπου εκτός από ιερά περιλαμβάνει τάφους, σπίτια και εργαστήρια. Ένα σημαντικό ιερό κτίριο, στο οποίο διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου, είναι κτισμένο στο δυτικό τοίχος. Έχει σχήμα μεγαροειδές και επικονιαμένους τοίχους, στο εσωτερικό του βρέθηκε θρανίο για λατρευτική χρήση. Τα τρία διαδοχικά οικοδομήματα φαίνεται να μην ακολουθούν τους ίδιους αρχιτεκτονικούς κανόνες, μιας και διέφεραν και στο μέγεθος, και στην θέση της εισόδου αλλά και στις αναλογίες του κυρίως ιερού δωματίου. Είχαν, όμως, και κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους, όπως το ότι διέθεταν εξέδρες ή θρανία στον τοίχο του κυρίως ιερού χώρου.

Έχει όμως σχέση η οικιακή με την ιερή αρχιτεκτονική; Τα περισσότερα σπίτια είναι μακρόστενα και αποτελούνται από δωμάτια που είναι διαμορφωμένα αξονικά. Το ότι είναι μακρόστενα, αυτό ίσως να οφείλεται σε μία τάση που υπάρχει στην ηπειρωτική Ελλάδα για αυτού του είδους την αρχιτεκτονική, κυρίως για κλιματικούς λόγους.³³ Μπορούν δηλαδή να ζεσταθούν και να αεριστούν ευκολότερα, δεν μπορούν όμως να γίνει καλή εκμετάλλευση του ηλιακού φωτός. Τα μυκηναϊκά ιερά, εν προκειμένω στη Φυλακωπή, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα, έχουν κτιστεί με τις ίδιες αρχές όπως τα σπίτια, όμως η διαμόρφωση των δωματίων γύρω από έναν κεντρικό άξονα, έχει άλλη εξήγηση. Το ότι ήταν μακρόστενα, αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι το ιερό δωμάτιο, εκεί δηλαδή που θα εστιαζόταν όλο το ενδιαφέρον, δεν θα ήταν εύκολο να ειδωθεί από τον εισερχόμενο. Στα ιερά υπάρχει σαφής διαχωρισμός, του κυρίως ιερού χώρου, σε σχέση με τα υπόλοιπα δωμάτια τα οποία χαρακτηρίζονται ως αποθηκευτικοί χώροι. Η ομοιότητα ιερής και οικιακής αρχιτεκτονικής, σε γενικό βαθμό αλλά και ως προς κάποιες λεπτομέρειες, παρέχει ενδείξεις ότι η ιερή αρχιτεκτονική εξελίχθηκε από την οικιακή και ότι τα μυκηναϊκά σπίτια παρουσιάστηκαν σαν αρχιτεκτονικά, και όχι μόνο, πρότυπα για τα ιερά. Με αυτό εννοώ ότι αν κάποια ιερά αντλούσαν από την οικιακή αρχιτεκτονική αυτό οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι και τα ιερά ήταν οικίες των εκάστοτε θεοτήτων, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των ανθρώπων.

³³ Whittaker, 1996, 1631.

IV. Βαθμός και χαρακτήρας Μινωικής επιρροής στην ηπειρωτική Ελλάδα

Για να κατανοήσουμε αν όντως υπήρχε Μινωική επιρροή στην ηπειρωτική Ελλάδα τον 16^ο και 15^ο αιώνα, καλό είναι να εξετάσουμε κάποιες περιοχές συγκεκριμένα για να διαπιστώσουμε αν όντως υπήρχε Μινωικό στοιχείο στον πληθυσμό, και αν ναι τη θέση που είχε μέσα στην κοινωνία όπου ζούσαν. Εν συνεχεία θα πρέπει να γίνει μελέτη των ταφικών εθίμων, της οικιακής κεραμικής, της αρχιτεκτονικής αλλά και των θρησκευτικών πρακτικών.³⁴ Όταν τα παραπάνω παρουσιάζουν ομοιότητες με τα αντίστοιχα της μινωικής Κρήτης, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχε μινωικό στοιχείο στην εκάστοτε θέση που μελετάμε. Εάν όμως εκλείπουν Μινωικά χαρακτηριστικά, τότε είναι πιθανότερο ότι στην περιοχή αυτή ζούσε ιθαγενής, μη Κρητικός, πληθυσμός.

Θα αναφερθούν επιλεκτικά συγκεκριμένες περιοχές, όπου έχουν μελετηθεί μόνο τα ταφικά έθιμα και οι λατρευτικές τελετές. Πρόκειται για το Καστρί στα Κύθηρα, τον Άγιο Στέφανο στη Λακωνία, τις Μυκίνες και τον Απόλλωνα Μαλεάτα στην Αργολίδα.

Τα Κύθηρα, είναι το καλύτερο παράδειγμα Μινωικού οικισμού εκτός Κρήτης, μιας και διατήρησαν Μινωικά χαρακτηριστικά για πολύ χρονικό διάστημα. Τα ταφικά έθιμα (κυρίως θαλαμωτοί τάφοι) είναι επίσης Μινωικού χαρακτήρα, όπως τουλάχιστον δείχνουν τα ευρήματα (παράδειγμα ένας ταφικός πίθος που χρονολογείται στη MM IA). Τα στοιχεία για μια πλήρη μελέτη των θρησκευτικών πρακτικών είναι πολύ λίγα. Κάποια αρχαιολογικά ευρήματα βοηθούν να αναπληρώσουμε αυτό το κενό, όπως για παράδειγμα πολλά θραύσματα μινωικών ρυτών στο Καστρί αποδεικνύοντας τις εξαγνιστικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στα οικιακά ιερά.³⁵ Γενικά, η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού δείχνει την ύπαρξη και άλλων λατρευτικών αγγείων, πρακτικών καθώς και ύπαρξη σκελετικού καταλοίπου (για παράδειγμα το Δωμάτιο 2 του νότιου σπιτιού βρέθηκε ανθρώπινο κρανίο σε ΥΜ IB στρώμα). Η κεραμική παρουσιάζει κάποιες αναλογίες με την κεραμική ταφών στην Κνωσό, όπως ρυτά και άλλα αγγεία διακοσμημένα με οκτώσχημες ασπίδες). Την ύπαρξη του κρανίου μπορούμε να την θεωρήσουμε και θυσία προς τους θεούς ή ακόμη και ως ταφή ενός ιερού προσώπου³⁶. Πάντως,

³⁴ Hagg, 1984, 119.

³⁵ ό. π. 119.

³⁶ ό. π. 120.

καταλαβαίνουμε ότι όσον αφορά στα τελετουργικά σκεύη (κυρίως ρυτά), λατρευτικές πρακτικές και ίσως και πεποιθήσεις, ήταν αμιγώς Μινωικά στοιχεία στον οικισμό του Καστριού.

Ένας άλλος οικισμός, αυτός του Αγίου Στεφάνου (Νότια Λακωνία), διαθέτει κυρίως Μινωίζοντα στοιχεία. Από μελέτες της κεραμικής καταλαβαίνουμε ότι ήταν κατασκευασμένη τοπικά και όχι εισηγμένη από την Κρήτη ή τα Κύθηρα. Σε σχέση με τα ταφικά έθιμα, παρουσιάζεται μεγάλη διαφοροποίηση από αυτά των Κυθήρων. Οι τάφοι (κυρίως κιβωτιόσχημοι) , τα αγγεία καθώς και η διακόσμησή τους, επηρεάζονται κατά κύριο λόγο από την Ηπειρωτική Ελλάδα, και κάποιοι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό ανθρώπων, ίσως ένα ή δύο άτομα το πολύ από την Κρήτη θα μπορούσε να είχε εγκατασταθεί εκεί, παρά μια μεγάλη κοινότητα.

Οι Μυκήνες είχαν και αυτές μερίδιο στην Μινωική επιρροή κυρίως την εποχή των λακκοειδών τάφων. Φανερή επιρροή υπάρχει φυσικά και στα αντικείμενα τα οποία βρέθηκαν μέσα στους θολωτούς τάφους, τα οποία είναι είτε Μινωικές εισαγωγές είτε απομιμήσεις Μινωικών προϊόντων. Εν αντιθέσει τα ταφικά έθιμα και οι ανακτορικού τύπου ταφές, αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αν και είναι δύσκολη η ανασύσταση λατρευτικών πρακτικών με μόνη αναφορά στα ταφικά έθιμα των Μυκηνών.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι τα ταφικά έθιμα του Αγίου Στεφάνου και στις Μυκήνες, κατά την περίοδο των θολωτών τάφων, ήταν μη Μινωικά. Όσα Μινωικά αντικείμενα υπήρχαν, αυτό μάλλον σήμαινε ότι είχαν άλλη σημασία για τους Μυκηναίους , όπως καθορισμός ενός συγκεκριμένου status από αυτόν που κατείχε το εκάστοτε αντικείμενο, και όχι θρησκευτικό, τουλάχιστον όχι με τα μινωικά δεδομένα. Όσον αφορά το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, λατρευτικός εξοπλισμός μινωικού χαρακτήρα, μπορεί μεν να υπήρχε, όμως δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι υπήρχε ένα συγκεκριμένο μινωικού τύπου λατρευτικό τελετουργικό³⁷. Η απουσία Μινωικών ταφικών εθίμων και ο επιλεκτικός χαρακτήρας όσων στοιχείων είναι δανεισμένα, αυτό σημαίνει μάλλον ότι δεν υπήρχε μια πολύ μεγάλη ομάδα ατόμων προερχομένων από την Κρήτη, ίσως κάποιοι ζωγράφοι και αγγειοπλάστες. Το ότι διαδόθηκαν οι διπλοί πελέκει ως λατρευτικός εξοπλισμός και όχι κάτι άλλο Μινωικής επιρροής, ίσως, κατά τον Hagg , να σημαίνει ότι συνδέονταν

³⁷ ό. π. 121

με ήδη υπάρχουσες λατρευτικές πρακτικές των κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως για παράδειγμα η θυσία των ζώων. Ανάμεσα στα λίγα λατρευτικά αντικείμενα που έχουμε από την ΜΕ περίοδο, είναι και 2 διπλοί πήλινοι πελέκεις από την Λέρνα³⁸ – μη Μινωικού τύπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα αναλυθούν τέσσερις ιερές θέσεις (Ιερό Αθηνάς Αφαιάς στην Αίγινα , ιερό Απόλλωνα Μαλεάτα στην Επίδαυρο, η Ισθμία και η Τσούγκιζα) ως προς τα ευρήματά τους, την χωροτακτική τους θέση (τοπογραφία) αλλά και τι είδους ιερά θα μπορούσαν να είναι και τι επιρροές ενδεχομένως να δέχτηκαν. Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε μια θεωρητική προσέγγιση της μυκηναϊκής θρησκείας γενικά αλλά και των μορφών που μπορεί αυτή να λάβει ανάλογα με τον εκάστοτε χώρο (διαχωρισμός δηλαδή σε δημόσια και λαϊκή λατρευτική πρακτική). Και οι τέσσερις αυτές θέσεις είναι ή διαθέτουν υπαίθρια ιερά (Τσούγκιζα) και βρίσκονται στον ίδιο γεωγραφικό χώρο (Πελοπόννησο – εκτός Αφαιάς) και άρα εντοπίζονται στον χώρο ο οποίος «δημιούργησε» τον Μυκηναϊκό πολιτισμό. Το προηγούμενο κεφάλαιο με τις υποενότητές του έδωσε αφορμή για μια πιο προσεχτική μελέτη των πτυχών της μυκηναϊκής θρησκείας που τις περισσότερες φορές διαφεύγουν της προσοχής μας όταν μελετάμε ορισμένες θέσεις. Για παράδειγμα η γνώση περί επίσημης και λαϊκής θρησκείας μας βοηθάει να καταλάβουμε κατά το δυνατόν καλύτερα και πληρέστερα τη σημασία του εκάστοτε ιερού χώρου σε σχέση με τους ανθρώπους που τον επισκέπτονταν. Από τα αναθήματα, άλλοτε πιο πλούσια άλλοτε πιο φτωχά έμμεσα βγάζουμε και ανθρωπολογικά συμπεράσματα. Η ομοιότητα ή μη της οικιστικής και ιερής αρχιτεκτονικής μας βοηθάει να δούμε κατά πόσον είναι δυνατόν τα ιερά να

³⁸ ό. π. 122.

ακολουθούν τους «αρχιτεκτονικούς κανόνες» των οικιών και γιατί συμβαίνει αυτό. Επιπλέον, ποιος ο ρόλος της Μινωικής Κρήτης στην εξέλιξη των μυκηναϊκών ιερών τόσο από πλευράς αρχιτεκτονικής όσο και αναθημάτων. Για παράδειγμα ιερά με έντονη μινωική επιρροή, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιερά επίσημης λατρείας μιας και τα αναθήματα που διαθέτουν θα μπορούσαν να θεωρηθούν αντικείμενα κάποιας κοινωνικής ελίτ, ανθρώπων δηλαδή ίσως με εμπορικές και όχι μόνο επαφές με την Κρήτη. Οι τέσσερις θέσεις θα μελετηθούν υπό το πρίσμα των παραπάνω παραμέτρων προσπαθώντας να βρούμε όχι μόνο το είδος της λατρείας αλλά και το ρόλο της αρχιτεκτονικής οργάνωσης του χώρου. Γεωγραφικά βρίσκονται σε κοντινές αποστάσεις κι έτσι μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά της θρησκείας στις περιοχές αυτές βάσει ευρημάτων και χωροταξίας. Η παρουσίαση των δεδομένων θα γίνει σε αυτό το κεφάλαιο, ενώ αναλύσεις και συγκρίσεις μεταξύ τους θα γίνουν στο επόμενο. Οι θέσεις που θα μελετηθούν από χρονολογική άποψη έχουν μία συνέχεια στο χρόνο, όμως η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙ φάση τους και στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, όπου αυτό είναι εφικτό, και αυτό γιατί τα αρχαιολογικά κατάλοιπα (είτε είναι αρχιτεκτονικά, είτε είναι κινητά ευρήματα) είναι περισσότερα σε αυτές τις χρονολογικές φάσεις.

1. Ιερό Αθηνάς Αφαιάς (Αίγινα)³⁹

Η Αίγινα (βλ. εικ. 15) ήταν ένα πολύ σημαντικό νησί ήδη από τα Νεολιθικά χρόνια, κυρίως στην περιοχή Κολώνα όπου ήταν και η κεντρική κατοίκηση του νησιού. Κατά την ΜΕ περίοδο, η ανάπτυξη του νησιού ήταν σταθερή με ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα αυτά της κεραμικής, της αρχιτεκτονικής και των τειχών. Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ο πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε ραγδαία. Κατά την ύστερη αρχαϊκή και πρώιμη κλασική εποχή, ο ναός της Αφαιάς με τα υπέροχα αετωμάτικα γλυπτά, ήταν πολύ σημαντικός για τους μελετητές⁴⁰. Η περιοχή όπου βρίσκεται ο δωρικός αυτός ναός, κατοικήθηκε ήδη 1100 χρόνια πριν από την κατασκευή του ναού.

Τοπογραφία. (βλ. εικ. 16) Η θέση όπου βρέθηκαν τα περισσότερα ιερά αντικείμενα (αυτά που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού), βρίσκεται δυτικά του υστεροαρχαϊκού ναού, σε ένα βραχώδες έξαρμα πάνω στο λόφο. Σε αυτή την σχετικά μικρή περιοχή, χωρίς δέντρα αλλά με πολλές πέτρες, και χωρίς ίχνος βλάστησης, φαίνεται πως ίσως γίνονταν πάντα ένας καθαρισμός πριν από την έναρξη της λατρευτικής δραστηριότητας.⁴¹ Το βραχώδες ύψωμα στην κορυφή του λόφου, το οποίο περιτριγυρίζεται από πυκνή δασική έκταση, είναι μια ιδανική τοποθεσία για ένα ιερό, μιας και η θέση αυτή παρέχει θέα ολόκληρου του νησιού. Αρχιτεκτονικά δεδομένα από την Εποχή του Χαλκού, δεν υπάρχουν, ούτε και βωμός. Αυτό καθιστά πιο δύσκολη την έρευνα και στηρίζει την άποψη ότι πολλά αρχιτεκτονικά υπολείμματα βρίσκονται κάτω από τον υστεροαρχαϊκό ναό. Στοιχεία μη χτιστού τύπου που να προορίζονταν για θρησκευτικές τελετές, μπορούν να αναγνωριστούν

³⁹ Το 1811, αρχική έρευνα ξεκίνησε από 2 Γερμανούς, τους Baron Haller (αρχιτέκτονας), J. Linkh (ζωγράφος) και από δύο Άγγλους αρχιτέκτονες, τους C.R.Cockerel και J.Foster. Το 1894, ο Β. Στάης, έλληνας αρχαιολόγος, κάνοντας αναστηλωτικό έργο στον ναό της Αθηνάς Αφαιάς, διεξήγαγε μικρή δοκιμαστική ανασκαφή με την οποία και αποκάλυψε μέρος του ανατολικού τοίχους του περιβόλου. Το 1901 συστηματική ανασκαφή ξεκίνησε υπό τον Γερμανό Adolf Furtwangler. Παρόλο που οι ανασκαφές του τελευταίου ήταν εκτενείς, το υλικό το οποίο βρέθηκε (Εποχή του Χαλκού) ήταν μη ικανοποιητικό και ασαφές. Το συμπέρασμα το οποίο εξάχθηκε ήταν ότι το κυρίως υλικό από την εποχή του Χαλκού βρίσκεται ανατολικά του κεντρικού ναού, εκεί όπου οι βράχοι δημιουργούσαν έναν υψηλό σημείο. Οι πιο πρόσφατες ανασκαφές έγιναν υπό τον D.Ohly το 1996. Σε αυτή τη χρονική περίοδο οι ανασκαφές επικεντρώθηκαν στην περιοχή γύρω από την περιοχή του τεμένους εκεί όπου βρίσκονται πολλά κατάλοιπα της Αρχαϊκής περιόδου. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν ως και το 1978 αφού το 1979 ο Ohly πέθανε. Οι ανασκαφές στον τομέα όπου βρέθηκαν μυκηναϊκά αντικείμενα είχε αρχίσει ήδη το 1976. Οι ανασκαφές «καθαρίζοντας» τη βραχώδη περιοχή και τις σχισμές των βράχων έφεραν στο φως σημαντική ποσότητα μυκηναϊκών ειδωλίων και κεραμικής.

⁴⁰ Pilafidis-Williams, 1994, 1.

⁴¹ ό. π. 125.

στις φυσικές σχισμές των βράχων, όπου για παράδειγμα εκεί θα μπορούσε να συγκεντρωθεί νερό από τους πιστούς για εξαγνιστικούς λόγους,⁴² κάτι που είναι συνηθισμένο στα ιερά κορυφής της μινωικής Κρήτης⁴³. Στην εγγύτερη περιοχή του βραχώδους λόφου στοιχεία για τάφους και οικισμό δεν υπάρχουν. Με βάση τα γεωγραφικά δεδομένα, το νησί βρίσκεται τόσο κοντά στην ηπειρωτική Ελλάδα που είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς θρησκευτικές σχέσεις καθώς και ομοιότητες με την ηπειρωτική θρησκεία. Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν αναφορές για οικισμούς ή για τάφους στην περιοχή λατρείας κατά την εποχή του Χαλκού, η Pilafidis – Williams υποστηρίζει πως ενδεχομένως η ύπαρξη τόσων ευρημάτων να οφείλεται στο λόγο ότι μπορεί να ήταν ένας «σκουπιδότοπος»⁴⁴. «Σκουπιδότοπος» όμως στην κορυφή λόφου χωρίς οικιστικά δεδομένα στην περιοχή είναι λίγο περίεργο, ίσως να ήταν όμως «σκουπιδότοπος» ενός ιερού. Και πάλι όμως βωμός που να δείχνει την ύπαρξη ιερού χρονολογούμενου στην εποχή του Χαλκού, δεν βρέθηκε. Τα ευρήματα όμως αποτελούν απτές αποδείξεις για την χρήση της θέσης στην εποχή του Χαλκού κι έτσι μόνο η μελέτη τους μπορούν να μας βοηθήσουν για το είδος της λατρείας.

Ευρήματα. Για τη μελέτη των ευρημάτων του ιερού της Αφαίας, θα πρέπει πρώτα να ερευνήσουμε αν η θρησκεία ήταν η ίδια για όλη την ηπειρωτική Ελλάδα με ή χωρίς μινωική επιρροή. Ο Renfrew, έχοντας υπόψιν του την παραπάνω υπόθεση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πολλές θέσεις με παρόμοια ευρήματα, μπορεί να έχουν τους ίδιους συμβολισμούς και να εξυπηρετούν κοινούς σκοπούς στη λατρευτική διαδικασία.⁴⁵ Μία ποσοτική εκτίμηση του υλικού της Αθηνάς Αφαίας, δείχνει πως υπάρχουν 548 καταχωρήσεις για πήλινα αντικείμενα, 308 για κεραμική, 150 θραύσματα πήλινων αντικειμένων όπως και 100 αποτμήματα αγγείων⁴⁶.

Συνήθως σε τάφους και σε οικιστικές εγκαταστάσεις η κεραμική υπερτερεί σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρήματα, και αυτό είναι και το παράδοξο με την Αθηνά Αφαία. Για παράδειγμα, η Τίρυνθα και οι Μυκήνες μπορεί σαν σύνολο να έχουν παράξει τα περισσότερα πήλινα αντικείμενα, όχι όμως τόσα πολλά σε αριθμό από ένα και μόνο ιερό τους.⁴⁷ Σε αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο τα ειδώλια τύπου Φ, Ψ και Τ, αλλά και άλλα πιο περίεργα σχήματα όπως κουροτρόφοι, Ψ με τρύπα στην

⁴² ό. π. 125.

⁴³ Rutkowski, 1986, 203.

⁴⁴ ό. π. 134.

⁴⁵ Pilafidis-Williams, 1984

⁴⁶ ό. π. 128.

⁴⁷ ό. π. 129.

κωνική φούστα του ειδωλίου, βάρκες, θρόνοι, άρματα κτλ. Όλα αυτά δεικνύουν πως το πλήθος των πήλινων καταχωρήσεων προσδίδει στο ιερό της Αφαίας έναν πολύ σημαντικό ρόλο στα θρησκευτικά γεγονόματα της εποχής.

Τα ειδώλια τύπου Ψ κούφια στην κωνική φούστα μοιάζουν με μεγάλα ειδώλια και ίσως η τρύπα να χρησίμευε στο να τοποθετούνται στα κλαδιά των δέντρων ή κάπου αλλού, ή να εξυπηρετούσαν κάποιο ειδικό τελετουργικό (;). Ο μεγάλος αριθμός από κουροτρόφους υποδεικνύει τη σημασία ή και τη μοναδικότητα του ιερού, μιας και τέτοια ευρήματα δεν αναφέρεται από άλλα ιερά, ενώ παρέχει στοιχεία για τη φύση της θεότητας. Το άρμα μπορεί να ειδωθεί σαν τρόπος μεταφοράς των θεοτήτων, όπως απεικονίζεται στην κεραμική σε μεταγενέστερα χρόνια.

Ευρήματα από **πηλό**

A. Ειδώλια Ανθρώπων. (βλ. **εικ. 17**)

1. Φ → YE III A – YE IIIΓ : 47
2. Μεταβατικά → όρος που δίδεται σε σχέση με την εμφάνιση των ειδωλίων σε σχέση με τα άλλα είδη : 3
3. T → YE III A2 – YE IIIΓ : 1
4. Κούφια ειδώλια Ψ → YE IIIA2 – YEIII Γ: 7
5. Ψ με ανασηκωμένα χέρια → YE III B ;;
6. Ψ → YE III A2 – YE IIIB : 55
7. ύστερα Ψ → τέλη YE IIIB – YE IIIΓ : 22
8. Κουροτρόφοι → YE IIIA – YE IIIB / Βρίσκονται και σε Φ και σε Ψ ειδώλια. : 13 (βλ. **εικ. 18**)

9. Κεφάλια ειδωλίων → YE IIIA2 – YE IIIΓ / Τα περισσότερα φέρουν πόλο (διακοσμημένο ή μη).

10. Κορμοί ειδωλίων → δεν είναι δυνατή η χρονολόγησή τους.

- θραύσματα : 145

B. Ειδώλια Ζώων (το είδος δεν αναφέρεται ούτε ταυτίζεται)

1. Ζώα με κυματιστή διακόσμηση → YE III A2 – YE IIIB : 6 (βλ. **εικ. 19**)

Επίμηκες σώμα με παράλληλες κυματιστές γραμμές διακόσμησης.

Λαιμός με παράλληλες κυματιστές γραμμές διακόσμησης.

2. Ζώα με γραμμική διακόσμηση → YE III A2 – YE IIIΓ : 56 (βλ. **εικ. 20**)

(Παράλληλες ίσιες γραμμές)

3. Ζώα με διακόσμηση που αναπαριστά τη σπονδυλική στήλη → YE III A – YE III B. (Spine Type Animals) : 15

4. Βοοειδή με ασυνήθιστη ή καθόλου διακόσμηση → YE III A2 – YE IIIB : 4
(βλ. *εικ. 21*)

5. Ζώα εκτός βοοειδών (όπως άλογο και πουλί) → YE III A2 – YE IIIB : 2

6. Κεφάλια ζώων → YE III A2 – YE III B ;;

Γ. Άλλου είδους ειδώλια

1. Άρματα → YE III A2 – YE III B : 4 (θραύσματα 13)

2. Έφιππα άλογα και βοοειδή → YE III A2 – YE III B : 6

- αναβάτης με σημαντικό κοινωνικό status ή πολεμιστής.

- ο αναβάτης στα βοοειδή μπορεί και να εκτελούσε κάποιο είδος δοκιμασίας μιας και βρίσκεται συνήθως πολύ κοντά στο κεφάλι του ζώου και το κρατάει από τα κέρατα.

3. Κέρατα ζώων και πόδια. (μη αναφορά στο είδος) ;;

4. Θρόνοι και καθιστές μορφές → YE III A1 – YE III Γ : 8 + 1

5. Μορφές / Τύποι ανθρώπων (figures)

- βρίσκονται σε αγγεία , είναι τροχήλατες και συνήθως θηλυκές.

6. Βάρκες → YE III A : 2

Σφραγίδες έχουν βρεθεί στα περισσότερα ιερά εκτός από αυτό της Αφαίας (Απόλλων Μαλεάτας, Φυλακωπή, Τίρυνθα, Μυκήνες-Δωμάτιο με τα ειδώλια, Δωμάτιο με τις Τοιχογραφίες)⁴⁸. Στην Αφαία βρέθηκαν 33 σφραγίδες, οι οποίες χρονολογικά κυμαίνονται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι την YE III B περίοδο⁴⁹. Στην περίπτωση της Αφαίας, δεν υπάρχει κάποιο αποδεικτικό στοιχείο ότι οι σφραγίδες κατασκευάστηκαν τοπικά ή αποτελούν προϊόν εμπορίου⁵⁰. Ένας μικρός αριθμός από κοσμήματα-ψήφους είναι συνηθισμένο φαινόμενο να βρίσκεται σε τάφους και οικισμούς, η σημασία τους όμως εξαρτάται από το πλήθος τους. Στην Αφαία βρέθηκαν 6 χάντρες καθώς και 21 κρεμαστά κοσμήματα παρά την απουσία τάφων και οικισμού από την εγγύς περιοχή.

Σε σχέση με την κεραμική (βλ. γενικό παράρτημα κεραμικής) , ένας μεγάλος αριθμός ανοιχτών αγγείων υπερτερεί των κλειστών, η παρουσία κάποιων

⁴⁸ ό. π. 186 (βλ. Appendix IV, Chart 2b)

⁴⁹ ό. π. 130.

⁵⁰ ό. π. 130.

ειδικών αγγείων που διαφέρουν από τα υπόλοιπα στο μέγεθος (μικκύλα), στην τεχνική (οικιακή κεραμική) και στο σχήμα (ζωόμορφα ρυτά, ασκοί), δείχνουν ότι η Αθηνά Αφαία ήταν ιερό σημαντικού χαρακτήρα.

Μέση Εποχή Χαλκού → 4 αγγεία (2 πίθοι, 1 μικρότερος πίθος, κωνικό ρυτό)

Υστερη Εποχή Χαλκού (κλειστά αγγεία) → αλάβαστρα , φλασκιά, ρυτά, θραύσματα που δεν μπορούν να αναγνωριστούν, ψευδόστομοι αμφορείς.

Υστερη Εποχή Χαλκού (ανοιχτά αγγεία) → Κύπελλα τύπου Βαφειού, κύλικες, κρατήρες, κύπελλα με λαβή, κύπελλα γωνιώδους τομής , κύπελλα σφαιρικού σχήματος και σφαιρικές φιάλες, προχυτικά κύπελλα και φιάλες.

Υστερη Εποχή Χαλκού (πιο ειδικά και συγκεκριμένα σχήματα) → Μικκύλα χειροποίητα αγγεία, ασκοί, ζωόμορφα ρυτά.

Πιο συγκεκριμένα :

ΥΕ I – II : Αλάβαστρα , Κύπελλα τύπου Βαφειού, Ασκοί , Ρυτά , Κύπελλα, Κύαθοι.

ΥΕ III A1 : Δακτυλιόσχημα αγγεία , Κύπελλα , Κύαθοι , Κύλικα.

ΥΕ III A2 : ψευδόμορφοι αμφορείς , Φλασκιά , Αλάβαστρα , Κύλικες , Ζωόμορφα ρυτά , φιάλες.

ΥΕ III A2 – B : Φλασκιά , Ασκοί , Αλάβαστρα , Κύπελλα , Εμβαματοδοχείο (dipper), Φιάλες , Κύλικες , Προχυτικά κύπελλα και φιάλες, Μικκύλες κύλικες, Σφαιρικού σχήματος κύπελλα, Ζωόμορφα Ρυτά , Κωνικά κύπελλα.

ΥΕ III B : Αλάβαστρα, Μικκύλα χειροποίητα , Ρυτά , Κρατήρες , Κύπελλα , Προχυτικά κύπελλα και φιάλες, Κύλικες γωνιώδους τομής, Βαθιές Φιάλες.

ΥΕ III B – Γ : Αλάβαστρα , Κύπελλα , Κρατήρες , Βαθιές φιάλες

ΥΕ III Γ : όπως παραπάνω.

Ποια είναι όμως τα συμπεράσματα που αντλούμε από τα ευρήματα; Μπορούμε, μέσω των ευρημάτων, να μάθουμε περισσότερα πράγματα για τη φύση και το χαρακτήρα της θεότητας ;

Η καλύτερη ένδειξη για τη φύση της θεότητας προέρχεται από επαναλαμβανόμενα σύμβολα, όπως για παράδειγμα ειδώλια στον τύπο της κουροτρόφου. Από τις 80 γνωστές κουροτρόφους, το μεγαλύτερο ποσοστό βρέθηκε

στην Αργολίδα (58%) και 29 προέρχονται από τις Μυκήνες (37%). Στην Αίγινα βρέθηκαν 18 (23%) και 13 προέρχονται από το ιερό της Αθηνάς Αφαίας (17%). Μόλις το 14% προέρχεται συνολικά από τη Βοιωτία, τα Κύθηρα, τη Νεμέα, την Αττική και την Κύπρο⁵¹. Από την ΥΕ III A2 περίοδο άρχισε να εμφανίζεται η κουροτρόφος στην Αίγινα και έφτασε να γίνει πολύ δημοφιλές σχήμα στο τέλος της ΥΕ III B ⁵². Αυτή η δημοφιλία συσχετίζεται και με την ανάπτυξη της λατρείας στην Αίγινα. Η κουροτρόφος είναι μια γυναίκα που κρατάει ένα παιδί, άρα μια θεότητα που έχει σχέση με τη φροντίδα των παιδιών. Γενικά, κουροτρόφοι που βρέθηκαν σε τάφους και από άλλες περιοχές της Ελλάδας, δείχνουν ότι βρίσκεται κατά κύριο λόγο σε παιδικούς τάφους ή σε τάφους ενηλίκων γυναικών που συνδέονταν κάπως με παιδιά, όπως π.χ. γυναίκες που πέθαναν κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης ή γυναίκες μετά τη γέννηση των παιδιών τους ⁵³.

Λατρεία στην Αφαία με βάση τη μορφολογία του ιερού και τα ευρήματα.

Λόγω του ότι δεν υπάρχουν αρχιτεκτονικά ευρήματα στην Αφαία από την Εποχή του Χαλκού, πρέπει να επικεντρωθούμε στην ιδέα ότι η λατρεία ήταν υπαίθρια. Η λατρεία όμως σε φυσικά ιερά ή υπαίθρια έχει πολλούς τύπους όπως λατρεία σε κορυφή, σε σπηλιές και περιφραγμένα ιερά (sacred enclosures).

Για το τι είδους ιερό ήταν αυτό της Αφαίας, μένει να εξετάσουμε αν ήταν ιερό κορυφής ή περιφραγμένο. Ο Rutkowski απορρίπτει την ιδέα ότι υπάρχουν ιερά κορυφής στην ηπειρωτική Ελλάδα γιατί πιστεύει πως ένας τέτοιος όρος απευθύνεται σε συγκεκριμένα ιερά Μινωικού τύπου.⁵⁴ Τα ιερά κορυφής είναι ένα φαινόμενο της Μινωικής Κρήτης με συγκεκριμένα μορφολογικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά καθώς και συγκεκριμένες προσφορές. Παράδειγμα ιερού στην ηπειρωτική Ελλάδα, που προσιδιάζει σε ιερό κορυφής είναι αυτό του Απόλλωνα Μαλεάτα στο Κυνόρτιο.

Ο Rutkowski διαχωρίζει τα ιερά κορυφής από τα περιφραγμένα, αφού τα τελευταία δεν χρειάζεται να βρίσκονται σε ύψωμα αλλά να έχουν κάποια περίφραξη, συνήθως έναν χαμηλό τοίχο.⁵⁵ Ως παράδειγμα χρησιμοποιεί τα ιερά της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς και του Απόλλωνα στις Αμύκλες, γιατί και τα δύο είχαν ένα είδος περίφραξης. Από τη στιγμή που κάτι τέτοιο δεν έχει βρεθεί στην Αθηνά Αφαία,

⁵¹ ό. π. 135.

⁵² ό. π. 136.

⁵³ ό. π. 136.

⁵⁴ Rutkowski, 1986, 201.

⁵⁵ ό. π. 1986, 203.

τότε μάλλον θα τείνουμε στην ιδέα ότι ήταν ένα υπαίθριο ιερό σε λόφο. Θα μπορούσε ωστόσο να υποστηριχθεί ότι είναι ένα ιερό κορυφής αφού βρίσκεται στην κορυφή λόφου, χωρίς οικισμό σε εγγύτητα με αυτό, και με σχισμές στα βράχια. Γι' αυτό άλλωστε και το συγκεκριμένο ιερό το αποκαλούμε ιερό σε λόφο / ύψωμα .

Γιατί όμως διαλέχτηκε ένας λόφος ως μέρος για να δημιουργηθεί το ιερό και όχι ένα πιο ψηλό σημείο; Αυτό δεν είναι και πολύ ξεκάθαρο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, πρέπει να συμπεράνουμε ότι το ιερό της Αφαίας κατά την Εποχή του Χαλκού, ήταν ένα υπαίθριο ιερό σε λόφο. Το είδος αυτό του ιερού δείχνει έμμεσα και τη φύση της θεότητας, που ήταν μία θεά που αγαπούσε τη φύση, γι' αυτό άλλωστε το ιερό ήταν μακριά από οικισμό, σε μια βραχώδη περιοχή στο μέσον δασικής έκτασης τότε, μιας και η περιοχή βρέθηκε αποψιλωμένη ⁵⁶.

Σε σχέση με τη θεωρία του Hagg περί «επίσημης» και «λαϊκής» θρησκείας, ο μεγάλος αριθμός από ειδώλια δείχνει ότι πλήθος ανθρώπων συμμετείχαν στη λατρευτική πρακτική. Το ότι στην Αφαία βρέθηκαν πολλά πολύτιμα αντικείμενα (σφραγίδες, χάντρες, όπλα) και κεραμική (π.χ. κύλικες), δείχνει πως μάλλον συγκέντρωνε έναν σημαντικό βαθμό πλούτου και καλής διακυβέρνησης στο ιερό .⁵⁷

Είναι πολύ πιθανόν ότι το ιερό της Αφαίας το επισκέπτονταν άνθρωποι που είχαν τα μέσα να προσφέρουν αναθήματα μεγαλύτερης αξίας σε σχέση με προσφορές που είχαν να κάνουν μόνο με ειδώλια. Προσφορές που κατά κάποιο τρόπο είναι ενδεικτικές της κοινωνικής τάξης των ανθρώπων – λατρευτών ήταν οι σφραγίδες, οι οποίες σύμφωνα με τον J.G.Younger ήταν του « Δημοφιλούς ηπειρωτικού τύπου » (mainland popular group)⁵⁸.

Η Αφαία λοιπόν είχε δημοφιλή , κοινοτική λατρεία, με κάποιους πλούσιους αναθέτες, και το «κλειδί» της διασημότητας ήταν μάλλον η φύση της θεότητας, η οποία δεν προσέλκυε μόνο αγρότες που προσεύχονταν για μια καλή σοδειά και για την καλή τύχη των παιδιών τους, αλλά και πιο πλούσιους ανθρώπους από πόλεις της περιοχής (ίσως εμπόρους, ακόμη και ανθρώπους από τις γειτονικές ηπειρωτικές περιοχές, όπως άλλωστε αποδεικνύουν τα εισαγόμενα ειδώλια και κεραμική από την Αργολίδα). Αυτό το υπαίθριο ιερό ήταν το μέρος όπου συναθροίζονταν άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων.

⁵⁶ Pilafidis-Williams, 1998. 149

⁵⁷ ό. π . 152.

⁵⁸ ό. π. 152.

2. Απόλλων Μαλεάτας⁵⁹

Τοπογραφία. (βλ. εικ. 22) Το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα κοντά στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, ήταν τόπος συνεχούς χρήσης ήδη από τα ΠΕ χρόνια (βλ. εικ. 23) και τόπος λατρείας από τα μυκηναϊκά χρόνια μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή εποχή.⁶⁰ Στο μυκηναϊκό ιερό, τα θεμέλια του αναβαθμού σχήματος Π, μήκους 10.5 μ. μπορούν να χρονολογηθούν στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο (Β του κλασικού ναού). Αυτή η μικρή περιοχή ήταν καλυμμένη από ένα στρώμα που αποτελούνταν από μαλακό πέτρωμα, παχιά μαύρη στάχτη και όστρακα. Το συγκεκριμένο ιερό απέχει 7 χιλιόμετρα προς την ενδοχώρα της Πελοποννήσου από το λιμάνι της Επιδαύρου. Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, δείχνει μια συνεχή κατοίκηση της περιοχής από την ΥΕ ΙΙ περίοδο ως και την ΥΕ ΙΙΙ Β⁶¹, υπάρχει όμως ένα χρονολογικό κενό μέχρι τα Γεωμετρικά χρόνια.

(βλ. εικ. 24,25,26)

Σχέση μυκηναϊκού ιερού με οικισμό. Στο όρος Κυνόρτιο η ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνα παράλληλα αναζήτησε τη θέση προϊστορικού οικισμού όπως μαρτυρούσε η έντονη παρουσία σχετικών λειψάνων (σωροί πετρών από διαλυμένους τοίχους, ΠΕ και ΜΕ όστρακα)⁶². Νότια του κλασικού ναού, εκτός των μυκηναϊκών κατασκευών, διαπιστώθηκε ότι αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους σώζονται λείψανα σπιτιών από διάφορες εποχές ενός πυκνού προϊστορικού

⁵⁹ Τις ανασκαφές ξεκίνησε ο Παπαδημητρίου, ο οποίος και ανέσκαψε στο απότομο πρανές του λόφου κάτω από τον κλασικό ναό, και συγκέντρωσε μια πλούσια συλλογή από προσφορές οι οποίες αναφέρονται στη λατρεία που γίνονταν σε υπαίθριο βωμό κατά τους Μυκηναϊκούς , ύστερους Γεωμετρικούς, Αρχαϊκούς και Κλασικούς χρόνους. Από το 1974 που συνέχισε τις ανασκαφές ο Λαμπρινουδάκης, ανέσκαψε συστηματικά ολόκληρη την περιοχή εκεί όπου βρέθηκαν στάχτες από τον υπαίθριο βωμό. Κάτω από τον ύστερο ελληνιστικό τοίχο, βρέθηκαν δύο διαφορετικά στρωματογραφικά δεδομένα. Το πρώτο στρώμα περιείχε αρχαϊκές και κλασικές προσφορές, το δεύτερο στρώμα, κάτω από το πρώτο, περιείχε μυκηναϊκά αλλά και πιο πρώιμα ακόμη ευρήματα. Κάτω ακριβώς από το μέρος όπου ήταν τοποθετημένος (;) ο κλασικής εποχής βωμός, υπήρχαν δύο διαδοχικοί υπαίθριοι βωμοί. Ο αρχαϊκός βωμός αποτελούνταν από δύο ελλειπτικά πέτρινα «δαχτυλίδια» . Ακριβώς από κάτω υπήρχαν τα θεμέλια ενός μυκηναϊκού τοίχου που κατά πάσα πιθανότητα βοήθουσε στη συγκράτηση ενός αναβαθμού του ναού σχήματος Π. Τα θεμέλια αυτής της κατασκευής μπορούν να χρονολογηθούν κατά την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο.

⁶⁰ ΠΑΕ 1974, 93

⁶¹ Hope, S.and Dickinson, 1979, 52.

⁶² ΠΑΕ 1977, 193

οικισμού⁶³ (βλ. *εικ. 27*). Πιθανότατα, ο οικισμός αυτός να εκτεινόταν και προς Β, το τμήμα του όμως αυτό εξαφανίστηκε όταν σκάφτηκε ο βράχος για την δημιουργία πλατείας του κλασικού ιερού. Επειδή όμως δεν υπάρχουν επιχώσεις στην κορυφή του λόφου, σαφής εικόνα για τον οικισμό καθεαυτό δεν υπάρχει. Ένας μεγάλος τετράγωνος χώρος με λίθινα θεμέλια, διατήρησε ίχνη πλακόστρωσης, και το κτίριο που αντιπροσώπευε πρέπει μάλλον να δημιουργήθηκε στους προχωρημένους μυκηναϊκούς χρόνους με επάλληλες οικοδομικές φάσεις : Στο βόρειο τμήμα όπου τα θεμέλια «πατούσαν» πάνω σε μαλακό βράχο, βρέθηκαν πολλά ΠΕ όστρακα όπως και μερικά ακέραια αγγεία στη λιγοστή επίχωση. Στο νότιο τμήμα όπου ο βράχος κατεβαίνει και η επίχωση βαθαίνει , τα θεμέλια στηρίζονταν πάνω σε ένα στρώμα γεμάτο πέτρες και μυκηναϊκά όστρακα (κυρίως χρηστικά) ⁶⁴ . Στη ΝΔ πλευρά της κατασκευής ένας τοίχος σπιτιού μπόρεσε να χρονολογηθεί κατά την ΠΕ περίοδο. Στα λείψανα του καλοχτισμένου αυτού σπιτιού της ΠΕ περιόδου διατηρήθηκε το τυκτό δάπεδο ⁶⁵ όπως και το στρώμα καταστροφής του σπιτιού που περιείχε κομμάτια από πλίνθους και απανθρακωμένα ξύλα από τα υλικά της ανωδομής. Τα ευρήματα εκτός από χρηστικά (τριπτήρες, ακόνια, πύραυλα κτλ) χαρακτηρίζουν τον οικισμό και τις πρώιμες σχέσεις του τόπου με άλλες περιοχές ⁶⁶.

Κατεστραμμένα και σχεδόν κάτω από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν λείψανα της περιόδου των μυκηναϊκών χρόνων. Παρά την κακή τους κατάσταση, παρατηρήθηκε ότι τα μυκηναϊκά κτίσματα δεν λαμβάνουν υπόψιν τους τα ΠΕ και διαθέτουν δύο τουλάχιστον φάσεις ⁶⁷. Το κτίριο της κορυφής αντιπροσωπεύει μια Τρίτη φάση στην εξέλιξη του μυκηναϊκού οικισμού, κατά την οποία οι κάτοικοι μπόρεσαν να επιμεληθούν περισσότερο την κατασκευή των σπιτιών τους. Έτσι λοιπόν υπάρχουν πέντε διαδοχικές φάσεις κατοίκησης, δύο ΠΕ και τρεις Μυκηναϊκές. Αξιοπερίεργη είναι η ύπαρξη ενός λάκκου (2 μ. διάμετρος) ο οποίος βρίσκεται στα νότια τοίχου από ΥΕ κτίριο και περιείχε πέτρες και ΠΕ όστρακα, ελάχιστα ΜΕ και μυκηναϊκά χρηστικά. Το πρανές του βράχου, στην άκρη του οποίου βρισκόταν ο βωμός, χωρίζονταν με τον προϊστορικό οικισμό (ο οποίος και βρισκόταν μόλις λίγα μέτρα Ν του βωμού, στην κορυφή του λόφου) από μια φυσική κοιλότητα του

⁶³ ό. π. 193

⁶⁴ ΠΑΕ 1977, 193-194

⁶⁵ ΠΑΕ 1978, 111-113

⁶⁶ ΠΑΕ 1977, 194

⁶⁷ ΠΑΕ 1978, 111-113

εδάφους ⁶⁸, η οποία ήταν γεμάτη από λίθους που προέρχονταν από τη διάλυση προϊστορικών κτισμάτων ανάμεικτους με καθαρή τέφρα από τον μυκηναϊκό βωμό.

Ευρήματα. Επιστρέφοντας στο βωμό⁶⁹ τώρα, παρατηρούμε ότι υπήρχαν μαύρες στάχτες στις οποίες βρέθηκαν κόκαλα ζώων καθώς και κεραμική (βλ. *εικ. 28*). Τα κρανία αιγοειδών, κέρατα και άλλου είδους κόκαλα δεικνύουν ότι τα ζώα τα οποία θυσιάζονταν πιο συχνά ήταν ταύροι και αίγες. Όστρακα που βρέθηκαν ήταν πολύ μικρά σε μέγεθος. Χαρακτηριστική ήταν μία ακατέργαστη πώρινη λεκάνη με προχοή που βρέθηκε στην επίχωση του αρχαίου βωμού και που μπορεί να συνδέεται με το τυπικό της λατρείας.⁷⁰ Τα πιο συχνά αναθήματα είναι τα ειδώλια βοοειδών αλλά και αλόγων, είτε μικρά σε μέγεθος είτε μεγάλα, άλλοτε συμπαγή εσωτερικά άλλοτε όχι, καθώς και τα ανθρώπινα ειδώλια τύπου Φ και Ψ. Πιο σπάνια είδη ειδωλίων δεν εκλείπουν, όπως για παράδειγμα ένα τροχήλατο ανδρικό κεφάλι, το οποίο αποδίδεται με εξαιρετική πλαστικότητα,⁷¹ καθώς κι ένα άλογο 40 εκ. μήκους προερχόμενο κατά πάσα πιθανότητα από άρμα (βλ. *εικ. 29*) ⁷². Ένα ρυτό από στεατίτη που βρέθηκε στις στάχτες του βωμού είναι σπάνιο εύρημα ανάλογο με ένα ασημένιο ρυτό από τις Μυκήνες και εικονίζει έναν στρατό να επιτίθεται σε πόλη από στεριά και από θάλασσα.⁷³ Βρέθηκαν επίσης όστρακα ΠΕ αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση, ΜΕ ακόσμητα και γραπτά αγγεία καθώς και όστρακα διαφόρων σχημάτων γραπτών αγγείων χρονολογούμενα από τους πρώιμους ως τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους.⁷⁴ Από στρώμα στάχτης του βωμού προήλθαν και σφραγίδες οι οποίες είναι πολύ πρώιμες ⁷⁵, όπως μία ΥΜ σφραγίδα καθώς και μία φακοειδής ΥΕ ΙΙ σφραγίδα που απεικονίζει γυναικεία μορφή που κρατάει ένα ζώο και ίσως το οδηγεί σε βωμό (;). Εύρημα μινωικού χαρακτήρα είναι οι χάλκινοι διπλοί πελέκεις διαφόρων μεγεθών οι οποίοι μάλλον ανηρτώντο.⁷⁶ Οι υστερότεροι διπλοί πελέκεις είναι πιο προσεχτικά κατασκευασμένοι (βλ. *εικ. 30*) σε σχέση με πιο «ταπεινά» και ίσως πιο πρώιμα παραδείγματα (βλ. *εικ. 31*). Στις στάχτες του βωμού βρέθηκαν χάλκινα σπαθιά (βλ. *εικ. 4*) που ήταν χρησιμοποιημένα καθώς και άλλα τα οποία

⁶⁸ ΠΑΕ 1981, 158

⁶⁹ Lambrinudakis, 1981, 59. Ο βωμός βρισκόταν μέσα σε μία Π – σχημα κατασκευή, με μήκος περίπου 10,5 μ. και πλάτος 1,3 μ. Μεταγενέστερα εξαπλώθηκε ίσως προς τα δυτικά.

⁷⁰ ΠΑΕ 1978, 119

⁷¹ ΠΑΕ 1975, 173

⁷² ΠΑΕ 1950, 199

⁷³ ΠΑΕ 1975, 172

⁷⁴ ΠΑΕ 1975, 172-173

⁷⁵ ΠΑΕ 1976, 208

⁷⁶ ΠΑΕ 1975, 173

είχαν κατασκευαστεί αποκλειστικά για αναθηματικούς σκοπούς, μαχαίρια, αιχμές δοράτων, καθώς κι ένα σπαθί του οποίου η λαβή έληγε σε πέτρινο κομβίο.⁷⁷

Πήλινα ευρήματα (γενική κατάταξη)

Ειδώλια

1.Ανθρωπόμορφα

- Πρώτο – Φ → YE III A : 3
- Φ → YE III A – YE III Γ : 15
- Μεταβατικού τύπου : 1
- Ψ → YE III A2 : 15
- Θραύσματα : 41

2.Ζώων

- Με κυματιστή διακόσμηση (επίμηκες σώμα και λαιμός με παράλληλες κυματιστές γραμμές διακόσμησης) → YE III A2 – YE III B : 1
- Ζώα με γραμμική διακόσμηση (παράλληλες ίσιες γραμμές)→ YE III A2 – YE III B : 18
- Ζώα με διακόσμηση που αναπαριστά την σπονδυλική στήλη (spine type animals) → YE III A – YE III B : 2
- Ασυνήθιστα : 4
- Βοοειδή (μαζί με τα θραύσματα) → YE III A2 – YE IIIB: 36
- Θραύσματα : 39

3.Άλλου είδους ειδώλια

- Άρματα (μαζί με θραύσματα) → YE III A2 – YE III B2: 13
- Έφιππα άλογα και βοοειδή YE III A2 – YE III B2 : 2
- Θρόνοι YE III A1 – YE III Γ: 4 (;)
- Βάρκα YE III A2 : 1 (;)
- Καθισμένες μορφές : 2 (;)

Κεραμική (βλ. γενικό παράρτημα κεραμικής)

- Κύπελλα → YE III B
- Φιάλες → YE III B – YE III Γ
- Κωνικά κύπελλα → YE III A2 – YE III B
- Κύλικες → YE III Γ

⁷⁷ ΠΑΕ 1949, 91-99

- Βαθιές Φιάλες → YE IIIB – YE III Γ
- Σε σχέση με τα άλλα αγγεία λόγω της αποσπασματικής τους μορφής δεν είναι εύκολο να ταυτοποιηθούν

Λοιπά ευρήματα

- Σφραγίδες → Πρώιμη εποχή Χαλκού – YE III Γ
- Όπλα και γενικός οπλισμός → χάλκινα ξίφη (τύπου Α και Β), μαχαίρια, αιχμές δοράτων : YE III Α2 – YE III Γ
- Μεταλλικά αντικείμενα → χάλκινοι πελέκες : ;;
- Λίθινα αντικείμενα → ;;

Λατρεία Απόλλωνα Μαλεάτα με βάση την μορφολογία και τα ευρήματα .

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να ελέγξουμε σε σχέση με το ιερό του Απόλλωνα, είναι τι είδος ιερό είναι. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, τα ιερά κορυφής (αν και είναι συμβατικός όρος) είναι ένα μινωικό φαινόμενο με συγκεκριμένα φυσικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά καθώς και με συγκεκριμένου είδους προσφορές. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, ο όρος ιερό κορυφής δεν ευσταθεί και αυτό γιατί ιερά τέτοιου τύπου δεν πληρούν εκείνες τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις που έχουν τα ιερά στην Κρήτη. Ωστόσο, μελετητές υποστηρίζουν ότι το ιερό του Απόλλωνα ήταν ένα *ιερό κορυφής ηπειρωτικού* όμως *τύπου*⁷⁸ (βλ. σελ 4-5) . Και τούτο γιατί στην κορυφή του Κυνόρτιου λόφου δεν υπήρχε ο βωμός αλλά ένας οικισμός με χρονικό εύρος από την πρώιμη εποχή του Χαλκού ως και την ύστερη φάση του. Η ύπαρξη του οικισμού αυτομάτως αποκλείει δύο σημαντικά χαρακτηριστικά των μινωικών ιερών κορυφής : συνήθως το ιερό βρίσκεται πάντα σε απόσταση από τον κοντινότερο οικισμό και είναι τοποθετημένο στην κορυφή του λόφου(όχι πάντα στην υψηλότερη κορυφή αλλά πάντα σε σημείο που να φαίνεται)⁷⁹ . Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που εκλείπει από το ιερό του Απόλλωνα είναι ότι δεν υπάρχουν σχισμές σε βράχους, σύνηθες στα ιερά κορυφής της μινωικής Κρήτης⁸⁰ .

Σε σχέση με τη λατρεία τώρα, και με τη θεωρία του Hagg περί «επίσημης» και «λαϊκής» θρησκείας, ο Απόλλωνας Μαλεάτας ανήκει στην λεγόμενη «επίσημη»

⁷⁸ Lambrinudakis, 1981, 62.

⁷⁹ Rutkowski, 1986, 202.

⁸⁰ ό. π. 203.

θηρσκειά και αυτό γιατί τα ευρήματα δείχνουν μια τάση έντονης μινωικής επιρροής (διπλοί πελέκεις, λίθινο ρυτό κ.α.) [βλ σελ 13]

3. Ισθμία⁸¹

Τοπογραφία. Η θέση της λατρευτικής περιοχής στην Ισθμία (βλ. *εικ. 32*) δεν είναι ούτε απομονωμένη ούτε έχει καμία σχέση με εμφανή φυσικά χαρακτηριστικά, δεν έχει δηλαδή χαρακτηριστικά σαν του Αμυκλαίου, του Απόλλωνα Μαλεάτα και της Αθηνάς Αφαιάς που βρίσκονται σε περιοχή εμφανή ή τουλάχιστον σε υψηλό σημείο. Με την μορφολογία της Αθηνάς Αφαιάς δεν μπορεί ουδόλως να συγκριθεί μιας και αυτή βρίσκεται σε μία αποψιλωμένη περιοχή στο μέσον πυκνού δάσους, που είναι μια « κυρίαρχη » θέση αφού σου επιτρέπει να έχεις θέα ολόκληρο το νησί. Στην Ισθμία η « ιερή » τοποθεσία είναι σχεδόν επίπεδη και δεν ομοιάζει με καμία από τις προηγούμενες θέσεις, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως δεν έχει ορισμένα πλεονεκτήματα για τη λατρευτική πρακτική. Ένα από αυτά ίσως είναι η εγγύτητά της με τους οδικούς δρόμους επικοινωνίας κυρίως μεταξύ Κορίνθου και Αθήνας ή Κορίνθου και Σαρωνικού κόλπου. Επιπλέον η περιοχή της Ισθμίας καθώς και άλλες περιοχές που βρίσκονται κοντά σε σημαντικές χερσαίες οδούς, προτιμούνταν για την εγκατάσταση οικισμών ή ιερών.⁸² Ο μυκηναϊκός οικισμός που βρίσκεται γύρω από το Ισθμιακό πλάτωμα (βλ. *εικ. 33*) καθώς και άλλες μικρότερης σημασίας θέσεις, δημιουργούσαν διόδους επικοινωνίας γύρω από την αρχαία Κόρινθο και γύρω από την παραθαλάσσια περιοχή της Κοράκου. Επιπλέον, το Ισθμιακό «δίκτυο» των οικισμών δημιουργούσε οδούς επικοινωνίας από τα Μέγαρα στην αρχαία Κορινθία, στη Νεμέα , στην Αργολίδα και γενικά την περιοχή γύρω από την περιοχή του Σαρωνικού Κόλπου⁸³. Αυτό το τοπικό σύστημα φαίνεται να έχει δημιουργηθεί από την ΥΕ Ι περίοδο και να συνεχίστηκε σε όλη την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Το Ισθμιακό πλάτωμα βρίσκεται σε ένα τριγωνικό

⁸¹ Με την άδεια του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού αλλά και την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας, το πανεπιστήμιο του Οχάιο διεξήγαγε αρχαιολογική έρευνα στο ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία. Η Ισθμία ήταν ένα από τα τέσσερα μεγάλα Πανελλήνια ιερά. Οι ανασκαφές ξεκίνησαν το 1952 υπό την εποπτεία του Oscar Broneer από το πανεπιστήμιο του Σικάγο, και το 1967 τις συνέχισε ο Paul A. Clement του UCLA. Το πανεπιστήμιο του Σικάγο τοποθετεί ως επικεφαλή της ανασκαφής την Elizabeth R. Gebhart.

⁸² Morgan, 1990, 305.

⁸³ ό. π. 353.

επίπεδο του οποίου η Ν και η Δ πλευρά του οριοθετείται από απότομο πρανές. Δυτικά του κεντρικού πλατώματος, το έδαφος είναι επίπεδο με ελάχιστες εξαιρέσεις που φαίνεται να κάνουν οι βαθιές χαράδρες. Στη Ν πλευρά του πλατώματος συναντά το πρανές της οροσειράς Ράχη. Οικισμός γύρω από το κεντρικό πλάτωμα φαίνεται να έχει δημιουργηθεί κατά την ΥΕ περίοδο και συνεχίστηκε ασταμάτητα ως και την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, που όμως φαίνεται να έχει ρίζες ήδη στην ΠΕ περίοδο, με ένα ΜΕ στρωματογραφικό κενό, κάμψη η οποία παρατηρείται σχεδόν σε όλη τη ΒΑ Πελοπόννησο⁸⁴. Έχει βρεθεί, επίσης, ένας σημαντικός αριθμός από διασκορπισμένα όστρακα γύρω από την περιοχή του μυκηναϊκού τεμένους ασαφούς προέλευσης (οικιστικής, ταφικής ή αναθηματικής) και χρονολόγησης.

(βλ. *εικ. 34*)

Ευρήματα

Κεραμική. (βλ. γενικό παράρτημα κεραμικής) Η κεραμική αποτελεί το πιο αξιόλογο δείγμα εγκατάστασης κατά την εποχή του Χαλκού. Με εξαίρεση τον μικρό αριθμό ειδωλίων, η κεραμική είναι το μοναδικό στοιχείο που μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Μειονέκτημα αποτελεί το γεγονός ότι η ΥΕ κεραμική είναι θρυμματισμένη, χωρίς να σώζεται κάποιο ολόκληρο αγγείο. Παρόλα αυτά από τα θραύσματα μπορούμε να κατανοήσουμε την πληθώρα των σχημάτων και των διακοσμητικών θεμάτων, σε σχέση με άλλες περιοχές της Κορινθίας.

Στην περιοχή της Ισθμίας κοντά στο κεντρικό πλάτωμα (plateau) δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία για ταφικές κατασκευές, πράγμα που δείχνει ότι η κεραμική που βρέθηκε δεν προέρχεται από κατεστραμμένους ή λεηλατημένους τάφους⁸⁵ αλλά μάλλον προέρχεται από οικισμό ή ιερό.⁸⁶ Η δραστηριότητα στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος ξεκίνησε ήδη από τη Νεολιθική περίοδο κάτι που αποδεικνύεται από τα θραύσματα που έχουν βρεθεί⁸⁷. Κατά τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού και στους μεταγενέστερους χρόνους, υπάρχει μια στενή σχέση μεταξύ αγγείων που βρίσκονται σε οικιστικό ή ιερό περιβάλλον και αυτό γιατί ορισμένες λειτουργίες που διενεργούνται είναι συγκρίσιμες, όπως προετοιμασία φαγητού είτε

⁸⁴ ό. π. 353.

⁸⁵ Δεν υπάρχει μεγάλο ποσοστό κλειστών αγγείων (κυρίως αλάβαστρα και ψευδόστομοι αμφορείς) που είναι χαρακτηριστικά σε ταφές της ύστερης εποχής του Χαλκού. Για παράδειγμα στις Ζυγουριές σε μία διπλή ταφή της ΥΕ ΙΙΙ Α2 περιόδου, περιέχονται 8 κλειστά αγγεία και μόνο 2 ανοιχτά, και στην ίδια περιοχή σε τάφο της ΥΕ ΙΙΙ Β υπήρχαν μόνο 12 κλειστά αγγεία.

⁸⁶ ό. π. 306.

⁸⁷ ό. π. 231.

κατανάλωσή του ⁸⁸. Τα αγγεία πόσης βρίσκονται συνήθως και στις δύο περιπτώσεις , και σε οικισμούς αλλά και σε ιερά, όχι μόνο γιατί εξυπηρετούν μια θεμελιώδη λειτουργία τους αλλά και κυρίως λόγω του υψηλού ρυθμού θραύσης.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της Ισθμιακής κεραμικής είναι το μικρό ποσοστό ακατέργαστης (coarseware) και απλής (plainware). Η οικιακή κεραμική χαρακτηρίζεται από τα παραπάνω είδη σε αναλογία μάλιστα 75% άβαφη και 25% βαμμένη ⁸⁹. Σε ιερά, συνήθως το ποσοστό βαμμένης κεραμικής είναι μερικές φορές μεγαλύτερο σε σχέση με την άβαφη και μάλιστα και σε σχέση με το σχήμα των αγγείων, όπου τα ανοιχτά υπερτερούν των κλειστών αλλά και συγκεκριμένοι τύποι αγγείων τελετουργικών ανάλογα με την εκάστοτε περιοχή και τα έθιμά της. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν στενές ομοιότητες κεραμικής σε οικισμούς και ιερά. Εάν ο τελετουργικός ρόλος της περιοχής είχε αποδειχτεί και με άλλα μέσα, θα ήταν εύκολο να υποθέσουμε ότι το είδος της κεραμικής που βρέθηκε στην Ισθμία θα μπορούσε να εξυπηρετήσει και τελετουργικούς σκοπούς (όπως αγγεία πόσης που θα χρησίμευαν σε προπόσεις).

Στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος βρέθηκαν 860 μυκηναϊκά θραύσματα. Από αυτά τα 179 μπόρεσαν να χρονολογηθούν με ακρίβεια και να ταυτοποιηθούν . Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι από όλη αυτή την θρυμματισμένη κεραμική υπάρχουν και θραύσματα τα οποία είναι πολύ φθαρμένα κι έτσι είναι προβληματική η μελέτη τους. Από τα 860 θραύσματα, μόλις τα 556 είναι αναγνωρίσιμα και ταυτοποιήσιμα, ενώ από τα 556 μόνο τα 426 παρουσιάζουν διακόσμηση (107 κλειστά – 319 ανοιχτά) ⁹⁰, 45 είναι ανοιχτά μονόχρωμα αγγεία , 35 είναι από ακατέργαστη κεραμική (coarseware) [16 ανοιχτά-10 κλειστά-9 αβέβαια], και 50 απλής κεραμικής (plainware) [4 κλειστά-37 ανοιχτά-9 αβέβαια] ⁹¹. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από τα όστρακα αυτά ένα πολύ μικρό ποσοστό μπορεί να θεωρηθεί εισακτέο καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού ⁹².

ΥΕ Ι : Σε σχέση με άλλες περιοχές, μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό κεραμικής μπορεί να χρονολογηθεί σε αυτή την περίοδο. Τα όστρακα, που αποτελούν και το μοναδικό στοιχείο της ΥΕ Ι περιόδου, ανήκουν στον Μυκηναϊκό λεπτοδουλεμένο βαμμένο τύπο (painted fineware) , στα αμαυρά (matt painted) και στον απλό τύπο

⁸⁸ ό. π. 306.

⁸⁹ Morgan, 1990, 307.

⁹⁰ ό. π. 231.

⁹¹ ό. π. 231.

⁹² ό. π. 233.

κεραμικής (plainware) ⁹³. Τα ανοιχτά αγγεία υπερτερούν των κλειστών αυτή την περίοδο, σε αναλογία 3:1 ⁹⁴. Κυριότεροι τύποι αγγείων : αμφορείς, αμφορίσκοι, κύπελλα τύπου Βαφειού, κάνθαροι , κύπελλα , κρατήρες , πιθαμοφορείς , κύαθοι. Η κεραμική της ΥΕ Ι περιόδου βρέθηκε συγκεντρωμένη στο κεντρικό πλάτωμα και παρουσιάζει χαρακτηριστικά τοπικής παραγωγής, παραγωγής που φαίνεται να μην επηρεάστηκε από γειτονικές περιοχές.

ΥΕ ΙΙ : Παρόλη την φτωχή παραγωγή κεραμικής την προηγούμενη περίοδο, αυτή την περίοδο παρουσιάζεται μία ανάκαμψη όχι μόνο στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος αλλά και στην εγγύτερη περιοχή. Η χρονολογική αυτή φάση περιλαμβάνει νέα κλειστά σχήματα καθώς και νέα είδη διακόσμησης. Επίσης, φαίνεται να υπάρχει η τάση των μη τυποποιημένων αγγείων και αυτό ίσως να εξηγείται από το γεγονός ότι οι αγγειοπλάστες μπορεί να πειραματίζονταν ⁹⁵. Κυριότεροι τύποι αγγείων : Πιθαμοφορείς, αμφορείς , πιθαμοφορίσκοι , ψευδόστομοι αμφορείς, πρόχοι, κύαθοι , κύπελλα τύπου Βαφειού, αλάβαστρα, κωνικά ρυτά , ρυτά , κύπελλα , φιάλες, κύλικες , βαθιές φιάλες . Χαρακτηριστικό της ΥΕ ΙΙ περιόδου είναι οι κύλικες εφυραϊκού ρυθμού ⁹⁶.

ΥΕ ΙΙΙ : → ΥΕ ΙΙΙ Α : Μία τάση της εποχής είναι η δημιουργία μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, κυρίως αμφορείς ή και πιθαμοφορείς. Κυριότεροι τύποι αγγείων : Αλάβαστρα , κύαθοι , πρόχοι , σκύφοι , πυξίδες , κύλικες , κύπελλα , φιάλες, κρατήρες. Δεν απαντώνται πλέον τα κύπελλα τύπου Βαφειού καθώς και ο δαχτυλιόσχημος κύαθος, κάτι που συμβαίνει και στην περιοχή της Ισθμίας. Τα αγγεία πλέον είναι πιο τυποποιημένα , και αυτό ίσως να σημαίνει αύξηση των απαιτήσεων της αγοράς, εγχώριας ή μη, αλλά και μείωση του ενδιαφέροντος για τη κεραμική ως μέσο διακόσμησης ⁹⁷.

→ ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β : Σε αυτή την μεταβατική περίοδο υπάρχουν δυσκολίες ως προς τη χρονολόγηση των θραυσμάτων, παρόλα αυτά όμως η παραγωγή αγγείων ήταν πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο,

⁹³ ό. π. 234.

⁹⁴ ό. π. 233.

⁹⁵ ό. π. 238.

⁹⁶ Βασιλικού, 1995, 308. Ο Εφυραϊκός ρυθμός είναι ο γνήσια μυκηναϊκός ρυθμός επειδή τα πρώτα αγγεία βρέθηκαν στην πόλη Εφύρα, κοντά στην Κόρινθο. Το χαρακτηριστικό σχήμα είναι η κύλικα με πόδι γνωστή και από τη μινυακή κεραμική. Η διακόσμηση είναι λιτή και δίνει έναν ήρεμο τόνο στην υπερβολή που επικρατεί την εποχή αυτή. Η ελευθερία που χαρακτηρίζει την τεχνοτροπία αυτή υποδηλώνει μινωική έμπνευση , συνδυάζεται όμως με την τάση για αφαίρεση που χαρακτηρίζει την μυκηναϊκή τέχνη.

⁹⁷ ό. π. 241.

αυτή όμως η ανάκαμψη της παραγωγής ήταν πολύ σύντομη. Σε σχέση με τα κλειστά αγγεία, ορισμένα μεγάλα αγγεία συνεχίζουν να υφίστανται ήδη από την YE III A περίοδο. Κυριότεροι τύποι αγγείων : Πιθαμορείς , πιθαμορίσκοι , κρατήρες , κύαθοι , κύλικες , σκύφοι , φιάλες , κύπελλα , φλασκή . Αξιοσημείωτο αγγείο είναι ο ψευδόστομος αμφορέας, ο οποίος φαίνεται να βρίσκεται και σε οικιστικά αλλά και σε ταφικά περιβάλλοντα ⁹⁸. Επίσης, στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος βρέθηκε ένα μικύλλο χειροποίητο αγγείο, το οποίο στις Ζυγουριές έχει βρεθεί και σε τάφο, αλλά και σε οικιστικό περιβάλλον (Τσούγκιζα) ⁹⁹. Ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων (κυρίως από μικρά ανοιχτά αγγεία), δείχνουν πως η περίοδος αυτή ήταν σημαντικής δραστηριότητας στην περιοχή της Ισθμίας, όπως και σε όλη την Κόρινθο γενικότερα.

→ YE III Γ : Σε αυτή την περίοδο φαίνεται ότι ο ρυθμός δραστηριότητας στην Ισθμία έχει αρχίσει να παρουσιάζει ύφεση, κάτι που ξεκίνησε ήδη από την YE III B2 περίοδο και συνεχίστηκε και στην YE III Γ. Κυριότεροι τύποι αγγείων: Αμφορείς , ψευδόστομοι αμφορείς , αμφορίσκοι , κύλικες , κρατήρες , οινοχόες , σκύφοι , λεκάνες , κύαθοι , λήκυθοι , υδρίες .

Ειδώλια . Τα ειδώλια είναι συνήθως τα ευρήματα τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια κατά την εποχή του Χαλκού. Έξι αποσπασματικά Φ και Ψ ειδώλια έχουν ανακαλυφθεί στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος μαζί με ένα περίεργο θραύσμα το οποίο μπορεί να είναι μέρος ενός θρόνου (;). Ζωόμορφα ειδώλια δεν βρέθηκαν από την περιοχή του τεμένους παρόλο που βρέθηκε ένα πόδι ταύρου καθώς και τρία θραύσματα από θηλυκά ειδώλια τα οποία προήλθαν από αποθέσεις του δυτικού τεμένους. Στην Ισθμία βρέθηκαν δύο ειδώλια τύπου Ψ, άλλα δύο τύπου Φ_A και ένα Φ_B και ένα μεταβατικό. Βασικό θέμα όσον αφορά τα ειδώλια αυτά είναι η χρονολόγησή τους, η οποία είναι προβληματική. Ωστόσο μελετητές (French) πρότειναν ότι η χρονολόγηση των ειδωλίων Φ_A και Φ_B που βρέθηκαν, θα μπορούσε να είναι η YE III B, ενώ τα ειδώλια τύπου Ψ θα μπορούσαν να χρονολογηθούν κατά την YE III A2 / B, και όχι αργότερα της YE III B2 ¹⁰⁰. Στις περισσότερες περιοχές της μυκηναϊκής περιόδου η πληθώρα των ειδωλίων είναι κατασκευασμένη τοπικά, παρόλο που κάποιοι τύποι ειδωλίων είναι τυποποιημένοι

⁹⁸ ό. π. 242.

⁹⁹ ό. π. 244.

¹⁰⁰ ό. π. 311.

και κάποιοι είναι εισαγωγές (συνήθως από την Αργολίδα) που βρίσκονται σε μεγάλες αποθέσεις.

Για να ταυτοποιήσουμε το χώρο ως λατρευτικό θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας παραμέτρους, οι οποίες τέθηκαν από τον Renfrew για την Φυλακωπή, και επαναπροσδιόρισε η Pilafidis – Williams για την Αθηνά Αφαία.

Πρέπει να εξετάσουμε αν υπάρχουν *ειδικές κατασκευές ή χώρος για λατρευτική πρακτική*, όπως η εξέδρα σχήματος Π όπου ήταν τοποθετημένος ο βωμός στον Απόλλωνα Μαλεάτα. Δυστυχώς κάτι τέτοιο ή άλλου είδους κατασκευή δεν βρέθηκε στην Ισθμία, ούτε βωμός αλλά και τίποτα άλλο που να υποστηρίζει μια ιερότητα στο χώρο. Επιπλέον, στην περιοχή του μυκηναϊκού τεμένους η εύρεση διασκορπισμένων θραυσμάτων αγγείων ποικίλου μεγέθους και διαφορετικής χρονολόγησης είναι κάτι που δεν συμβαδίζει με το τι πρέπει να υπάρχει σε ένα ιερό. Στην προϊστορική Ισθμία δεν έχουν παρουσιαστεί στοιχεία για *συγκεκριμένο ειδικό φορητό εξοπλισμό που θα εξυπηρετούσε συγκεκριμένους τελετουργικούς σκοπούς* όπως αγγεία τελετουργικά ή με ίχνη εκούσιας καύσης, εκτός από ειδώλια και ρυτά. Στον Απόλλωνα Μαλεάτα έχει βρεθεί μια ομάδα από ανοιχτά αγγεία που βρέθηκαν κοντά στο βωμό και φέρουν ίχνη καύσης, αλλά και ίχνη ζωικού λίπους ¹⁰¹. Στην Ισθμία βρέθηκαν μόλις ελάχιστα θραύσματα αγγείων που φέρουν ίχνη καύσης, και αυτά προέρχονται από τον αρχαϊκό ναό.

Ως *αφιερωματικές προσφορές* στην περιοχή της Ισθμίας έχουν βρεθεί μόνο αγγεία χωρίς εικονιστικές παραστάσεις και λίγα γυναικεία ειδώλια χωρίς τυπικά γνωρίσματα λατρείας (π.χ. υψωμένα χέρια) που μπορούν να έχουν και άλλες χρήσεις. Σε αντίθεση με άλλα ιερά, όπως της Αφαίας όπου έχουν βρεθεί πολυάριθμα ειδώλια και άλλα αναθηματικά αντικείμενα (σελ. 24-25), του Απόλλωνα Μαλεάτα (σελ 3, 32-33), της Φυλακωπής (κοσμήματα, όπλα κτλ), στην Ισθμία τα αντικείμενα τα οποία έχουν βρεθεί έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα ευρήματα των προηγούμενων ιερών. *Σύμβολα τα οποία επαναλαμβάνονται* δεν έχουν βρεθεί στην μελετούμενη περιοχή σε σύγκριση με την Αθηνά Αφαία όπου βρέθηκαν ειδώλια κουροτρόφοι καθώς και ζωόμορφα ρυτά συγκεκριμένου τύπου.

Οστεολογικό υλικό που δείχνει αιματηρή θυσία και χρονολογείται στην Εποχή του Χαλκού δεν έχει ταυτοποιηθεί . Κόκαλα τα οποία έχουν βρεθεί χρονολογούνται

¹⁰¹ Lambrinoudakis, 1981, 59.

κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Αγγεία τα οποία δείχνουν προετοιμασία φαγητού ή προσφορών, μπορούν να βρεθούν και σε οικιστικά αλλά και σε *λατρευτικά* περιβάλλοντα. Τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί στην Ισθμία, αλλά σε πολύ μικρό ποσοστό σε σχέση πάντα με άλλες θέσεις. Αγγεία πόσης, επίσης βρίσκονται και στα δύο περιβάλλοντα. Ως παράδειγμα μπορούμε να θεωρήσουμε ένα ΥΕ ΙΙΙ θηλυκό ειδώλιο από το Αμύκλειο όπου η γυναικεία μορφή κρατάει μία κύλικα στο χέρι δίνοντας έμφαση στη σύνδεση πόσης και λατρείας. Στην Ισθμία όμως δεν βρέθηκαν παραδείγματα που να διαχωρίζουν την κεραμική σε λατρευτική ή κοινής χρήσης. Επιπλέον, παραδείγματα που να δείχνουν εσκεμμένο σπάσιμο των αγγείων πόσης δεν υπάρχει, που είναι μια δραστηριότητα που ίσως θα μπορούσε να συνδεθεί με κάποιου είδους τελετουργικό.

Ως προς το είδος της λατρείας, αν βέβαια υπάρχει, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας αν είναι υπαίθρια ή υπάρχει κάποια κτιριακή εγκατάσταση. Στον χώρο που μελετάμε δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο πριν τα μισά του 8^{ου} αιώνα, αλλά ούτε τάφος δεν βρέθηκε στην γειτονική περιοχή.

Συμπερασματικά και με αναφορά στα όσα έχουν αναλυθεί, δεν είναι δυνατόν να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την Ισθμία κατά την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, πόσο μάλλον για την τελευταία φάση της, και αυτό γιατί λείπουν εκείνα τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που ταυτοποιούν μία θέση, άλλοτε ως οικιστική άλλοτε ως ιερή. Ασφαλή στοιχεία που να δείχνουν την κατασκευή ιερού χώρου δεν υπάρχουν κατά την εποχή του Χαλκού, και αν όντως η δραστηριότητα έπαψε να υφίσταται όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιοχές της Κορινθίας κατά την ΥΕ ΙΙΙ Γ ¹⁰², μπορούμε απλά να θεωρήσουμε τη θέση αυτή ως οικιστική που μπορεί να αποτελείται από έναν οικισμό και περισσότερους μικρής βέβαια εμβέλειας. Η κεραμική έδειξε ότι στο κεντρικό πλάτωμα υπήρχε ένα κενό στην δραστηριότητα από τη ΜΕ στην ΥΕ Ι. Ένας μικρός αριθμός από πρώιμα όστρακα, κυρίως από τη Νεολιθική και την ΠΕ περίοδο, βρέθηκαν στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος και η απουσία ΜΕ αντικειμένων δείχνει να συμβαδίζει με την γενικότερη κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στην περιοχή της Κορινθίας. Επομένως αδιάσπαστη κατοίκηση υπήρχε από την ΥΕ ΙΙ ως και την ΥΕ ΙΙΙ Γ. Αρχιτεκτονικά δείγματα από κτίρια ή ταφές της εποχής του Χαλκού στην περιοχή του κεντρικού πλατώματος δεν υπήρξαν και το μοναδικό στοιχείο αποτελεί η κεραμική μαζί με τα

¹⁰² Morgan, 1990, 314.

αποσπασματικά ειδώλια. Η φύση των ευρημάτων, είτε είναι κεραμική είτε είναι ειδώλια, καθώς και η ισορροπία στα σχήματα των αγγείων (με έντονη έμφαση στα ανοιχτά σχήματα) υποδεικνύουν οικιστική δραστηριότητα στη περιοχή, μιας και πειστήρια για λατρεία δεν υπάρχουν ούτε σε αυτήν αλλά ούτε και σε άλλη περιοχή της Κορινθίας κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού.

Από τη στιγμή της διακοπής της δραστηριότητας και στην αρχή της πρώιμης ΠρΓ περιόδου, το υλικό που βρέθηκε δείχνει μια διαφοροποίηση στη χρήση της θέσης, με αποδείξεις της λατρευτικής δραστηριότητας σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Η Ισθμία κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου φαίνεται να είναι ένα υπαίθριο μέρος, και φαίνεται να μην υπήρχε συνεχής κατοίκηση στην περιοχή κοντά στο ναό από το τέλος της εποχής του Χαλκού ως και την αρχαϊκή περίοδο, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως η περιοχή ήταν τελείως ερημωμένη, και αυτό φαίνεται από τα όστρακα που βρέθηκαν στο όρος Ράχη. Το ιερό έλκυε κόσμο από πολλές γειτονικές περιοχές, και ίσως από όλη την Κορινθία.

Ευρήματα

Κεραμική. Τα πιο πρώιμα αγγεία είναι κυρίως ανοιχτά και είναι αυτά που χρησιμοποιούνταν για βρώση και για πόση. Είναι πολύ πιθανός ότι η λατρευτική δραστηριότητα επικεντρωνόταν στην κατανάλωση ποτού και φαγητού και ίσως ακολουθούνταν από θυσία ¹⁰³. Η Ισθμιακή κεραμική αυτής της περιόδου μπορεί να χωριστεί σε τρία τμήματα , α) σε αγγεία πόσης με έμφαση στους σκύφους με ψηλό πόδι , στα κύπελλα με ψηλό πόδι, στα κύπελλα με επίπεδη βάση και στις κοτύλες β) στη λεπτεπίλεπτη κεραμική (κυρίως ανοιχτά αγγεία) [fineware] και γ) στην απλή και ακατέργαστη κεραμική (αμφορείς) [plainware, coarseware] ¹⁰⁴.

Σκύφοι με ψηλό πόδι : πρώιμη ΠρΓ. Τέτοιου είδους αγγεία ήταν ιδιαίτερα αγαπητά σε όλη την Αργολίδα, άλλοτε με διακόσμηση και άλλοτε χωρίς.

Κύπελλα με ψηλό πόδι : ύστερη ΠρΓ. Ιδιαίτερα δημοφιλές αγγείο το οποίο βρίσκεται σε χρήση ήδη από την ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο.

Κύπελλα με επίπεδη βάση : ύστερη ΠρΓ. Τέτοια αγγεία προήλθαν από την εξέλιξη του σκύφου με το ψηλό πόδι και μάλλον κατασκευάζονταν τοπικά.

¹⁰³ ό. π. 432.

¹⁰⁴ ό. π. 461.

Κοτύλες : ΜΓ ΙΙ . Αγγείο το οποίο εμφανίζεται αρχικά με την ονομασία πρωτοκοτύλες και είναι η εξέλιξη του σκύφου.

Γενικά για την κεραμική μπορούμε να πούμε ότι από την ύστερη ΠρΓ περίοδο και εξής χρησιμοποιούνταν ευρέως αγγεία όπως ο σκύφος με ψηλό πόδι τον οποίο διαδέχτηκε το κύπελλο με επίπεδη βάση, σχήμα το οποίο συνεχίστηκε αδιάσπαστα και μέχρι το τρίτο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα. Η ομοιότητα που υπάρχει στην κεραμική υπονοεί την εγκαθίδρυση ενός ιερού τυπικού ή μια ανεπίσημη συγκέντρωση πιστών. Επιπλέον, η παρουσία εικονογραφημένων αγγείων, κυρίως σκύφοι, κρατήρες, οينوχόες δείχνουν τη διαφοροποίηση που υπάρχει στα αγγεία πόσης και βρώσης. Άλλα αγγεία όπως πυξίδες, κάλαθοι, αμφορείς, που δεν έχουν σχέση με την κατανάλωση φαγητού, είναι πολύ πιθανόν να ήταν απλές αφιερώσεις στη θεότητα που λατρεύονταν. Το μεγάλο ποσοστό από αττική κεραμική που βρέθηκε σε περιβάλλον ύστερης ΠρΓ περιόδου αντανακλά μια σύντομη κορινθιακή τάση παρά μια άμεση αθηναϊκή επιρροή.

Τρίποδες. Τα λίγα στοιχεία για μεταλλικά αφιερώματα σε σχέση με άλλες γειτονικές περιοχές είναι ενδιαφέροντα γιατί πριν τον 8^ο αιώνα η Κόρινθος δεν ενδιαφέρθηκε για τη δημιουργία τέτοιων αφιερωμάτων. Τέτοια αντικείμενα είναι οι τρίποδες, που εν αντιθέσει με την ύστερη εποχή του Χαλκού, στη διάρκεια της πρώιμης εποχής του Σιδήρου μνημειώδεις τρίποδες βρίσκονται όχι μόνο σε ιερές τοποθεσίες αλλά και σε οικιστικά περιβάλλοντα ¹⁰⁵. Όλοι οι τρίποδες που βρέθηκαν , 9 στον αριθμό, στην περιοχή της Ισθμίας χρονολογούνται με βεβαιότητα στο δεύτερο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα, και φτιάχτηκαν με την σφυρήλατη τεχνική (hammered). Οι τρίποδες βρέθηκαν κομματιασμένοι στην περιοχή του Βορείου τεμένους, στα ερείπια του αρχαϊκού ναού. Το ότι οι τρίποδες δείχνουν το κοινωνικό status των κατοίκων της περιοχής αυτό μπορεί να θεωρηθεί μια πολύ σωστή υπόθεση γιατί οι τρίποδες με το πέρασμα των χρόνων γίνονται πιο μεγαλοπρεπείς και άρα θα ήταν πιο πιθανό να ανήκουν σε άτομα υψηλής κοινωνικής θέσης. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην Ισθμία η αύξηση στα μεταλλικά αναθήματα έγινε πολύ ξαφνικά και πολύ πιο αργοπορημένα σε σχέση με άλλες περιοχές.

¹⁰⁵ ό. π. 432.

Ειδώλια. Ως προς τα ειδώλια, εκτός από τα πήλινα, στην Ισθμία μόνο 3 χάλκινα βρέθηκαν και μάλλον ήταν συγκολλημένα σε τρίποδες (δύο αντρικά και ένα άλογο). Η πιθανότητα ότι αυτά ήταν συγκολλημένα σε τρίποδες δίνει τη βεβαιότητα να πούμε ότι όντως στην Ισθμία υπήρχε ιερό μιας και χάλκινα ειδώλια από μόνα τους δεν έχουν βρεθεί ούτε στην ηπειρωτική χώρα αλλά ούτε και σε νησιά ¹⁰⁶. Τα πήλινα ειδώλια της Ισθμίας κατά την ύστερη εποχή του Σιδήρου αριθμούν 33, από τα οποία 24 είναι από την Κόρινθο και τα υπόλοιπα 9 είναι εισηγμένα από την Αττική. Τα περισσότερα από αυτά είναι χειροποίητα αλλά υπάρχουν και παραδείγματα από μεγάλα τροχήλατα κορινθιακά και αττικά ειδώλια. Συνήθως εικονίζονται ταύροι, άλογα σε άρματα ή μόνα τους και το ενδιαφέρον είναι ότι η μελέτη τους μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε τι αναπαρίσταναν αλλά και τη σχέση που ενδεχομένως είχαν οι εισαγωγές τέτοιων ειδωλίων με την τοπική παραγωγή¹⁰⁷. Η χρονολόγησή τους είναι ένα δύσκολο θέμα , αλλά κατά πάσα πιθανότητα όλη αυτή η συλλογή των ειδωλίων χοντρικά τοποθετείται στον 8^ο αιώνα, αλλά κατά αντιπαράσταση με ανάλογα παραδείγματα από την Ολυμπία που διαφέρουν τεχνοτροπικά, υπάρχει η περίπτωση να τοποθετηθούν και στην ΠρΓ περίοδο.

Τα ζωόμορφα ειδώλια μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες, τα μεγάλα τροχήλατα αλλά και τα κούφια τροχήλατα ειδώλια, καθώς και τα μικρά χειροποίητα ειδώλια. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν 3 αττικά και 2 κορινθιακά, ενώ στη δεύτερη ανήκουν 16 κορινθιακά και 3 αττικά. Η τεχνική των τροχήλατων ειδωλίων, η οποία έχει τις ρίζες της στην ύστερη εποχή του Χαλκού, φαίνεται να αναβιώνει πάλι στις αρχές της εποχής του Σιδήρου στη Σάμο και στην ηπειρωτική Ελλάδα ¹⁰⁸. Τα τροχήλατα ειδώλια δεν μπορούμε να τα εντάξουμε κάπου ως προς τη χρήση τους αλλά να λάβουμε υπόψιν μας παρόμοια συμφραζόμενα από άλλες περιοχές για παράδειγμα την Αθήνα όπου τέτοιου είδους ειδώλια χρησιμοποιούνται είτε ως παιχνίδια είτε ως αναθήματα σε παιδικές ταφές χωρίς βέβαια να είμαστε σίγουροι για τη λειτουργία τους ¹⁰⁹. Τα μικρά χειροποίητα ειδώλια και κυρίως τα άβαφα είναι πιο συνηθισμένα σε αυτή την περιοχή αυτή την περίοδο. Σε σχέση με την προηγούμενη ομάδα , αυτή αποτελείται αποκλειστικά από ταύρους. Στους αρχαϊκούς χρόνους , και τα μεταλλικά αλλά και τα πήλινα ειδώλια ταύρων είναι κυρίως γνωστά από Κορινθιακά ιερά , συμπεριλαμβανομένης και της Ισθμίας. Το γιατί όμως

¹⁰⁶ ό. π. 326.

¹⁰⁷ ό. π. 333.

¹⁰⁸ ό. π. 333.

¹⁰⁹ ό. π. 334.

δημιουργούνται ειδώλια ταύρων αυτό ίσως να οφείλονταν σε κοινωνικούς αλλά και οικονομικούς λόγους, μιας και οι ταύροι χρησιμοποιούνταν για ποικίλους σκοπούς όπως εκτροφή για κατανάλωση ή για μεταφορικούς σκοπούς ή ακόμη και διότι σχετίζονταν με τη γεωργία.

Όπως και με την εποχή του Χαλκού έτσι κι εδώ θα χρησιμοποιηθούν οι συσχετισμοί του Renfrew και της Pilafidis – Williams για την ταυτοποίηση του χώρου ως ιερού. Όσον αφορά τις ειδικές λατρευτικές κατασκευές για λατρευτική πρακτική το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι το ΝΑ τέμενος, περιοχή με ιδιαίτερη σημασία για το ιερό ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής, όπου πρέπει να βρισκόταν ο βωμός. Άλλες επιπρόσθετες κατασκευές δεν υπάρχουν ή εγκαταστάσεις που να έχουν τελετουργική χρήση. Ειδικός φορητός εξοπλισμός δεν υπάρχει εκτός από μαγειρικά σκεύη και χειροποίητη κεραμική που χρησίμευε στην προετοιμασία φαγητού. Χαρακτηριστικά τα οποία μπορούν να βρεθούν και σε έναν οικισμό. Χρήση λατρευτικών σκηνών και ανεικονικές απεικονίσεις δεν υπάρχουν ούτε σε αυτή την χρονική περίοδο όπως και ειδώλια με συγκεκριμένες κινήσεις λατρείας (όπως υψωμένα χέρια κτλ.). Ως αναθήματα μπορούν να θεωρηθούν οι χάλκινοι τρίποδες , όπως και τα ειδώλια που επικολλούνταν επάνω σε αυτούς, και βρίσκονται σχεδόν πάντα σε ιερές τοποθεσίες. Κοσμήματα και πήλινα ειδώλια μπορούν να βρεθούν και σε οικιστικό περιβάλλον αλλά και σε ιερό όπως αποδεικνύεται κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους. Οστεολογικό υλικό που δείχνει αιματηρή θυσία, βρέθηκε στο ανατολικό τέμενος όπου βρέθηκε μίγμα στάχτης , σπασμένης κεραμικής καθώς και άλλα αντικείμενα. Επειδή το ποσοστό καύσης στα οστά είναι μεγάλο (πράγμα που καθιστά δύσκολη και την χρονολόγηση), είναι σχεδόν αδύνατον μια τέτοια πρακτική να συμβαίνει σε ένα σπίτι για παράδειγμα. Το μεγάλο ποσοστό από ειδώλια ταύρων δείχνει επίσης στοιχεία θυσίας (ταύροι = θυσιαζόμενα ζώα). Πλούσιος εξοπλισμός ή προσφορές , είναι στοιχεία τα οποία βρίσκονται στην Ισθμία την περίοδο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, γιατί ήδη από την ΠρΓ περίοδο τα αγγεία είναι πο εκλεπτυσμένα (λήκυθοι, κωνικές οινοχόες). Ο πλούτος είναι επίσης εμφανής και στα χάλκινα και πήλινα ειδώλια (τρίποδες). Αττικά αγγεία και ειδώλια , μπορεί να ήταν προσφορές αθηναίων. Σε σχέση με τη λατρεία , αν ήταν υπαίθρια ή στεγάζονταν σε κάποια κτιριακή εγκατάσταση , μπορούμε να πούμε ότι η περιοχή ήταν ανοιχτή , και δεν υπάρχουν αποδείξεις για ναό ή τάφους ή άλλου είδους κατασκευές που να έχουν σχέση με οικισμό, εκτός από μικρές ξύλινες κατασκευές στο ανατολικό επίπεδο του πλατώματος.

Για να μπορέσουμε να βγάλουμε συμπεράσματα για την συγκεκριμένη θέση, σημαντικό είναι να βρούμε τυχόν διαφορές που υπάρχουν κατά την ΥΕ περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Καταρχήν ειδικές κατασκευές για λατρευτική πρακτική, όπως για παράδειγμα ειδικός χώρος λατρείας, φαίνεται να μην υπάρχει σε καμία από τις μελετούμενες περιόδους. Ωστόσο, στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περιοχή του ΝΑ τεμένους μιας και δεν διαθέτει όστρακα ποικίλου μεγέθους και χρονολόγησης όπως στο Ισθμιακό πλάτωμα της Εποχής του Χαλκού, αλλά τα ευρήματα έχουν βρεθεί συγκεντρωμένα σε συγκεκριμένο χώρο (εκεί όπου υπάρχει ο μεγάλος μακρύς βωμός των Αρχαϊκών Χρόνων). Ειδικός φορητός εξοπλισμός (εκτός ειδωλίων και ρυτών) δεν υπάρχει, μιας και στην ΥΕ περίοδο το υλικό που βρέθηκε είναι πολύ διαταραγμένο ενώ στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου μόνο οικιακά αγγεία έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες προσδίδοντας διαφορετικότητα. Ως προς τις αναθηματικές προσφορές στην ΥΕ περίοδο μόνο κεραμική και ειδώλια κάνουν την εμφάνισή τους στην Ισθμία και πάλι σε πολύ μικρές ποσότητες και αναλογίες σε σχέση με τις άλλες μελετούμενες θέσεις. Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, οι χάλκινοι τρίποδες (και τα ειδώλια πάνω σ' αυτούς) κυριαρχούν ως προς τα υπόλοιπα αναθήματα. Στοιχεία που λειτουργούν ως σύμβολα όπως για παράδειγμα η κουροτρόφος στην Αφαία, δεν υπάρχουν στην Ισθμία τις δύο περιόδους που μελετάμε. Στοιχεία αιματηρής θυσίας, όπως οστά ζώων φαίνεται να υπάρχουν μόνο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ως προς το είδος της λατρείας, και στην ΥΕ περίοδο αλλά και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, η λατρεία είναι υπαίθρια. Η μόνη δυσκολία είναι ο χαρακτηρισμός του χώρου είτε ως οικιστικός είτε ως ιερός. Για παράδειγμα στην Εποχή του Χαλκού, και με βάση όλα όσα έχουν προαναφερθεί για το Ισθμιακό πλάτωμα στην Εποχή του Χαλκού, μπορούμε να θεωρήσουμε τη θέση ως οικιστική, ίσως και αποτελούμενη από ένα σύνολο διασκορπισμένων νοικοκυριών. Εν αντιθέσει, στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, ο χαρακτήρας της θέσης ήταν υπαίθριος και δεν υπάρχουν ενδείξεις για τάφους, ναό ή άλλου είδους κατασκευές που να έχουν σχέση με οικισμό. Σε σχέση με την κεραμική το μεγαλύτερο μέρος της κατά την ΥΕ περίοδο είναι οικιακή με σημαντικά μεγάλο ποσοστό ανοιχτών αγγείων σε σχέση με τα κλειστά. Και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου τα δημοφιλέστερα αγγεία είναι τα ανοιχτά και χρησιμοποιούνται για πόση και βρώση. Ο χαρακτηρισμός της θέσης ως οικιστική γίνεται κυρίως λόγω των συμφραζομένων, κυρίως της κεραμικής.

Η Ισθμία ήταν ένα ιερό που βρισκόταν σε οδική αρτηρία, είχε πολύ επίπεδο χώρο και θέα στη θάλασσα, καθώς και πρόσβαση σε πηγή με νερό που εξυπηρετούσε και τις ανάγκες των λατρευτών αλλά και τις τελετουργικές διαδικασίες. Στις αρχές της πρώιμης ΠρΓ περιόδου, τα ευρήματα δείχνουν μια αλλαγή στη λειτουργία της θέσης σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Ασφαλή στοιχεία για την ύπαρξη ιερού στο Ισθμιακό πλάτωμα δεν υπάρχουν κατά την Εποχή του Χαλκού, και βάσει της οικιακής κεραμικής τείνουμε στην υιοθέτηση της ιδέας ότι μάλλον η θέση ήταν οικιστική, χωρίς ωστόσο να ξεχνάμε ότι ούτε οικίες, ούτε τάφοι βρίσκονται στην περιοχή ούτε και κάτι άλλο που να πιστοποιεί την κατοίκηση.

4. Τσούγκιζα ¹¹⁰ (βλ. εικ. 35 και 36)

Τοπογραφία πριν την ΥΕ περίοδο. [Η εκτενής αναφορά στην τοπογραφία πριν την ΥΕ περίοδο, γίνεται γιατί μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορέσουμε καλύτερα να κατανοήσουμε τη λειτουργία αυτής της θέσης που υφίσταται ήδη από τα Νεολιθικά χρόνια αλλά και να διερευνήσουμε κατά πόσο η λατρεία στον οικισμό της Τσούγκιζας συμβαδίζει με όσα έχουν αναφερθεί για τη λατρεία στις προηγούμενες λατρευτικές θέσεις του κεφαλαίου αλλά και αν υπήρχαν έστω δείγματα λατρείας τί είδους λατρεία ήταν αυτή.]

Πριν ξεκινήσει η μελέτη της περιοχής βάσει του NVAP , η τοποθεσία και η χρονολόγηση διαφορετικών φάσεων του οικισμού ήταν σε γενικό βαθμό γνωστές. Αρχαιολογικό υλικό υπάρχει ήδη από τη Νεολιθική περίοδο και φτάνει ως και την ΥΕ περίοδο. Η πιο πρώιμη φάση του οικισμού τοποθετείται στην πρώιμη Νεολιθική και συνεχίστηκε ως και τη μέση Νεολιθική. Παρόλο που κανένα αρχιτεκτονικό

¹¹⁰ Pullen, D. 1986. Ο προϊστορικός οικισμός στην Τσούγκιζα, στην αρχαία Νεμέα, ανασκάφτηκε το 1924 / 27 από τους C.W.Blegen και J.P.Harland, όμως τα αποτελέσματα της έρευνας ποτέ δεν δημοσιεύτηκαν. Το 1984 το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα της Πεδιάδας της Νεμέας (Nemea Valley Archaeological Project - NVAP) ξεκίνησε την επανάληψη της ανασκαφής σε ήδη ανασκαμμένες περιοχές καθώς και σε νέες μη ανασκαμμένες. Ο προϊστορικός αυτός οικισμός βρισκόταν δυτικά του Ναού του Διός στη Νεμέα , και αποκαλύφθηκαν τρεις φάσεις κατοίκησης που χρονολογούνται χονδρικά στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Ένας μεγάλος λάκκος με ΠΕ Ι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα καθώς και κεραμική αποκαλύφθηκε και ήταν κάτω από έναν ΠΕΙ Ι τοίχο. Κατά την ΠΕ ΙΙ αποκαλύφθηκαν πολλά οικιστικά κατάλοιπα εν αντιθέσει με την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο όπου τα ευρήματα δεν ήταν σε καλή κατάσταση διατηρημένα λόγω γεωργικών δραστηριοτήτων στην περιοχή των τελευταίων 50 χρόνων. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι ο ΠΕ οικισμός στην Τσούγκιζα φαίνεται να ήταν πυκνοκατοικημένος στην περιοχή της κορυφής του λόφου, υπήρχαν όμως και κάποια μεμονωμένα παραδείγματα οικιών που ήταν στο πρανάς του λόφου.

κατάλοιπο δεν βρέθηκε *in situ* , εντούτοις τα ευρήματα είναι αυτά τα οποία αποδεικνύουν την ύπαρξη κατοίκησης (λίθινα εργαλεία , ζωικά και ανθρώπινα οστά , σπόροι, κεραμική από τα Νεολιθικά στρώματα) ¹¹¹ . Τα αναφερθέντα ευρήματα βρέθηκαν κυρίως σε λάκκους αλλά και η σποραδική εύρεσή τους στο λόφο δείχνουν μια κατοίκηση διασκορπισμένη και τοποθετημένη στο Ν και ΝΑ πρानές του λόφου ¹¹². Ελάχιστα στρωματογραφικά δεδομένα υπάρχουν μόνο Νεολιθικά ή Νεολιθικά-ΠΕ. Η μελέτη ξανά της Νεολιθικής κεραμικής έφερε στους ερευνητές περισσότερα και νέα στοιχεία κυρίως για τη μέση Νεολιθική με στενό παραλληλισμό στη Λέρνα ΙΙ και τη δεύτερη μέση Νεολιθική φάση στο Φράγθι ¹¹³. Επανεγκατάσταση στο λόφο της Τσούγκιζας έγινε κατά τη μετάβαση από την Τελική Νεολιθική ως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Διασκορπισμένη αλλά σε πληθώρα βρέθηκε κεραμική της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι περιόδου αλλά και αμιγώς ΠΕ Ι κεραμική μέσα σε λάκκους.

Πρώιμο ΤΕΙ Ι υλικό έχει βρεθεί κυρίως από τα υπολείμματα κτιρίου που ανασκάφτηκε από το 1982 στο δυτικό πρानές του λόφου της Τσούγκιζας. Στο δάπεδο του κτιρίου (το οποίο ήταν καμένο) στο Β τμήμα του τομέα ΕΥ5 έχει διασωθεί αρκετό υλικό που χρονολογείται στα μέσα της ΥΕ ΙΙ περιόδου. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο οικισμός φαίνεται να εξελίσσεται όχι σε κάποιον συγκεκριμένο χώρο αλλά ένας σημαντικός αριθμός κτιρίων βρίσκεται στην κορυφή του λόφου αλλά και στο πρानές. Ένα ΠΕ Ι – ΙΙ κτίριο (κτίριο Α) βρίσκεται περίπου 150 μ. ΝΑ στην κορυφή του λόφου και με βάση τους μελετητές (Harland, Pullen) το κτίριο αυτό αντανakλά μια διαδικασία αυξανόμενης κοινωνικο-οικονομικής συγκέντρωσης στον χώρο της Τσούγκιζας ¹¹⁴. Σημάδια αυξανόμενου πλούτου και επικοινωνίας με άλλες περιοχές φαίνεται κυρίως από μία σειρά εισαγωγών ακόμη και πολυτελών προϊόντων ¹¹⁵. Το κτίριο Β χτίστηκε ακριβώς πάνω από το Α και χρονολογικά τοποθετείται στην ΤΕ ΙΙ περίοδο. Η θέση εγκαταλείφθηκε στα τέλη της ΤΕ ΙΙ περιόδου και επανακατοικήθηκε κατά την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, όμως ο οικισμός αυτής της περιόδου χρονολογικά δεν έφτασε ως τη ΜΕ περίοδο, μιας και ήταν βραχύβιος. Το πιο σημαντικό κτίριο της ΠΕ ΙΙΙ ήταν το κτίριο Ε, στο οποίο βρέθηκαν 7 αποθηκευτικά αγγεία, 7 λίθινα εργαλεία, αλλά και πληθώρα αγγείων και ευρημάτων

¹¹¹ Wright *et al* , 1990 , 625.

¹¹² ό.π. 625.

¹¹³ ό.π. 625.

¹¹⁴ ό.π. 628.

¹¹⁵ ό.π. 629. Κυρίως πέτρινα αγγεία , χάλκινα εργαλεία και μία κωνική σφραγίδα που είναι φαινόμενο μοναδικό για τα ηπειρωτικά δεδομένα της εποχής.

τα οποία ήταν διασκορπισμένα στο πάτωμα του κτιρίου¹¹⁶. Παρόλη την πυκνότητα της κατοίκησης, τα κτίρια στην κορυφή του λόφου δείχνουν έναν οικισμό ενεργό κατά τη διάρκεια της ΠΕ ΙΙΙ κυρίως, και παρόλο που η κεραμική είναι τυπική της παραγωγής της Αργολίδας, η έλλειψη σπάνιων και πιο εξειδικευμένων εισαγωγών δείχνει πως οι κάτοικοι δεν είχαν και τόσο συχνή επαφή με άλλες περιοχές, εν αντιθέσει με τους κατοίκους της ΥΕ ΙΙ περιόδου¹¹⁷, που είναι μια άποψη με την οποία συμφωνώ μιας και λείπει αυτή την περίοδο ένα κεντρικό κτίριο (όπως ήταν το κτίριο Α κατά την ΥΕ ΙΙ). Κατά τη διάρκεια της μέσης εποχής του Χαλκού η θέση ξαναεγκαταλείφθηκε μέχρι και την ύστερη φάση της ΜΕ περιόδου, και οι κάτοικοι που επανεγκαταστάθηκαν στο λόφο, χρονολογικά είναι σύγχρονοι με τους νεκρούς των πρώιμων τάφων του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών¹¹⁸.

Τοπογραφία κατά την ΥΕ περίοδο. Κατά την ΥΕ Ι περίοδο, στον τομέα EU7 ένα κτίριο το οποίο ήταν κτισμένο ΝΔ του λόφου, σε ένα από τα δωμάτιά του είχε μικρούς βωμούς αλλά και μία απόθεση¹¹⁹ [στη Ν γωνία του κυρίως δωματίου]. Το κτίριο αυτό κατά την ΥΕ Ι κάηκε και αμέσως χτίστηκε ένα νέο κτίριο με το ίδιο σχέδιο με το προηγούμενο αλλά ΒΔ. [ο ΝΔ του τοίχος χτίστηκε στον ΒΑ τοίχο του καμένου κτιρίου]. Τα δύο αυτά κτίρια έχουν την ίδια εσωτερική οργάνωση αλλά και τον ίδιο εσωτερικό εξοπλισμό. Στον τομέα EU2 Ν του λόφου, αποκαλύφθηκε μια απόθεση στο δάπεδο κτιρίου χρονολογούμενη στην ΥΕ ΙΙ Β. Το κτίριο αυτό δεν είναι καλά διατηρημένο όμως από την απόθεση παρατηρούμε ότι διέθετε απλή αλλά και διακοσμημένη κεραμική¹²⁰.

Είναι πολύ δύσκολο να εκτιμήσουμε τι είδους κοινότητα ήταν αυτή η πρώιμη Μυκηναϊκή και πως εξελίχθηκε με την πάροδο των ετών. Από τη μια μεριά δεν υπάρχουν καθόλου σημάδια οικιστικής ανάπτυξης αυτή την περίοδο στην κορυφή του λόφου, σε σχέση με παλιότερες περιόδους, και δεν φαίνεται να υπάρχει μια κυρίαρχη κατασκευή που να μας ωθεί να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για την τότε κοινωνία και γιατί όχι και τη θρησκεία. Από την άλλη, υπάρχουν τουλάχιστον μόνο δύο υπολείμματα κτιρίων όπου το ένα βρίσκεται Β και το άλλο ΝΔ του λόφου.

¹¹⁶ ό.π. 629.

¹¹⁷ ό.π. 629.

¹¹⁸ ό.π. 629.

¹¹⁹ ό.π. 630. Βρέθηκαν άβαφα κυρίως αγγεία, 2 μαγειρικά σκεύη, 2 αγγεία πόσης, 2 αμφορείς, μία κυαθόμορφη κύλικα and a ladle.

¹²⁰ ό.π. 633. Η απόθεση διέθετε αγγεία πόσης, κωνικά κύπελλα, κύαθους, βαμμένα και άβαφα goblets, οξυπύθμενους αμφορείς, έναν μεγάλο ασκό, έναν πίθο, λίθινα εργαλεία, χάλκινα κομμάτια άγνωστο από τί. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν βρέθηκαν οικιακά αγγεία και αυτό ίσως αποδεικνύει ότι δεν ήταν μια συνηθισμένη οικιστική απόθεση.

Το μόνο που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι με βάση τα όσα γνωρίζουμε για αυτή την περιοχή, κατά την ΥΕ ΙΙ περίοδο υπήρχε μια πολύ μικρή κοινότητα ανθρώπων που αλληλοβοηθούσε η μία την άλλη ¹²¹. Ο ΥΕ ΙΙΙ οικισμός είναι πολύ πιο εκτενής σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και τα κτίρια είναι διασκορπισμένα γύρω από το λόφο και αυτό ίσως να δείχνει διαφορετικές δραστηριότητες μεταξύ των κατοίκων ¹²². Μια απόθεση που χρονολογείται στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙ Α2 περίοδο, περιείχε εξειδικευμένα αντικείμενα (που δυστυχώς δεν αναφέρονται στο άρθρο του Wright) και αυτό δείχνει πως η θέση ήταν πολύ σημαντικής σημασίας και ιδιαίτερα στην ΥΕ ΙΙΙ Β φαίνεται να είναι η πιο σημαντική θέση της πεδιάδας ¹²³.

Ευρήματα. (βλ. εικ. 37)

Γενικά. Οι πρόσφατες ανασκαφές στον μυκηναϊκό οικισμό στο λόφο της Τσούγκιζας μας παραθέτουν στοιχεία για το πώς μπορεί να ήταν μια «επίσημη» λατρεία σε ένα υπαίθριο περιβάλλον. Σε μία μεγάλη απόθεση της ΥΕ ΙΙΙ Α2 περίοδο βρέθηκαν κεραμική, πολλά ειδώλια (θηλυκά και ζώων) καθώς επίσης και το κατώτατο τμήμα από ένα ειδώλιο που ομοιάζει με την «Κυρία της Φυλακωπής». Επιπλέον βρέθηκαν δύο σπάνια ειδώλια που θεωρήθηκε ότι αναπαριστούσαν ανθρώπους που έφτιαχναν ψωμί. Ως προς την κεραμική, τα πιο συχνά αγγεία που βρίσκονταν στις αποθέσεις της ΥΕ περιόδου ήταν οι κύλικες και οι φιάλες.

Η ανάλυση των ευρημάτων θα γίνει ανά ανασκαφικό τομέα, για την καλύτερη παρακολούθηση της εξέλιξης του οικισμού.

Τομέας EU7. (βλ. εικ. 38 α, β, γ) Τα αρχιτεκτονικά υπολείμματα του τομέα αυτού χρονολογούνται με βεβαιότητα κατά την ΥΕ Ι περίοδο, μιας και είναι πολύ καλά διατηρημένα. Το κτίριο όπου και βρέθηκαν τα παρακάτω ευρήματα είναι ορθογώνιο με έναν κεντρικό άξονα. Στη Β γωνία του κτιρίου βρέθηκαν πολλά άβαφα αγγεία, μαγειρικά, αγγεία πόσης, πρόχοι, μία μεγάλη κυαθόμορφη κύλικα (goblet) και μια αρύταινα. Ως προς τα βαμμένα αγγεία, περιέχονταν πιθαμοφορείς με τέσσερις λαβές, αλάβαστρα, μία κυαθόμορφη κύλικα, ένας μικκύλος κάνθαρος και πιθαμοφορέας, κύπελλα, κύαθοι, κρατήρες και μια αρύταινα.

Τομέας EU2. (βλ. εικ. 39) Ο τομέας αυτός χρονολογικά τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙ Β περίοδο, και περιείχε απλά και διακοσμημένα αγγεία με ιδιαίτερη έμφαση

¹²¹ ό.π. 635.

¹²² ό.π. 637.

¹²³ ό.π. 637-638.

στα αγγεία πόσης. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν βρέθηκαν καθόλου μαγειρικά / οικιακά σκεύη. Εν αντιθέσει με τον προηγούμενο τομέα, παρατηρούμε ότι εδώ δίνεται έμφαση πρωτίστως στα αγγεία πόσης ενώ στον προηγούμενο τομέα έμφαση δίδεται ιδιαίτερα στα αγγεία μαγειρικής και αποθήκευσης. Αυτό ίσως να σημαίνει ότι κατά την ΥΕ Ι περίοδο, υπήρχε τάση για έντονη αποθήκευση αγαθών ίσως λόγω των αυξημένων αναγκών των κατοίκων, ή αύξηση του πληθυσμού ή και τα δύο ¹²⁴.

Τομέας EU9. Ο τομέας αυτός χρονολογείται την ΥΕ ΙΙΙ Β ή τέλη ΥΕ ΙΙΑ1-αρχές ΥΕ ΙΙΑ2 ¹²⁵. Περιείχε μη βαμμένη κεραμική καθώς και χειροποίητη, αν και αυτή βρίσκονταν σε μικρό ποσοστό σε σχέση με την υπόλοιπη κεραμική. Το πιο χαρακτηριστικό αυτής της απόθεσης ήταν τα διασωσμένα 2/3 του κατώτερου μέρους ενός πήλινου ειδωλίου, το οποίο τυπολογικά συνδέεται με την «Κυρία της Φυλακωπής» ¹²⁶. Η παρουσία ενός τέτοιου ειδωλίου σε μια τόσο μικρή θέση όπως η Τσούγκιζα είναι πολύ ενδιαφέρουσα, μιας και άλλα ειδώλια παρόμοιου τύπου έχουν βρεθεί είτε σε ανακτορικά περιβάλλοντα ή μεγάλα κέντρα, όπως η Φυλακωπή ¹²⁷. Το ειδώλιο αυτό που βρέθηκε στην Τσούγκιζα είναι το πιο πρώιμο και με ακρίβεια χρονολογήσιμο παράδειγμα αυτού του τύπου, επιβεβαιώνοντας την άποψη της French ότι ο τύπος του συγκεκριμένου ειδωλίου ξεκίνησε κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο ¹²⁸. Από τον τομέα αυτό συλλέχθηκαν επίσης και πολλά άλλα μικρά ειδώλια, με πιο σημαντικά δύο παραδείγματα από ειδώλια που παρουσιάζονται άνθρωποι να φτιάχνουν ψωμί.

Τομέας EU5. (βλ. *εικ. 40 α, β*) Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β1, και η κεραμική βρέθηκε σε έναν αποθέτη απορριμμάτων δυτικά ενός μεγάλου κτιρίου της ίδιας χρονολόγησης. Ο λάκκος που βρέθηκε η κεραμική, περιείχε 20.000 θραύσματα αγγείων και είναι γνωστός όχι μόνο για το μέγεθος αλλά και την ποικιλία των θραυσμάτων ¹²⁹. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ορισμένα αγγεία, παρόλο που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Β1 περίοδο, εντούτοις διαθέτουν συγκεκριμένα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της ΥΕ ΙΙΙ Α2 ¹³⁰. Το πιο ύστερο στρωματογραφικό υλικό στο λόφο είναι της ΥΕ ΙΙΙ Β2 περιόδου και προέρχεται από ένα κτίριο που

¹²⁴ ό. π. 635.

¹²⁵ ό. π. 636.

¹²⁶ ό. π. 636.

¹²⁷ ό. π. 636.

¹²⁸ ό. π. 636-637.

¹²⁹ ό. π. 637-638.

¹³⁰ ό. π. 638.

ανασκάφτηκε το 1979, αλλά και από ευρήματα που προέρχονται από τους τομείς EU3, EU7, EU8 (κυρίως βαθιές φιάλες).

Το ότι στην περιοχή του λόφου της Τσούγκιζας δεν βρέθηκαν ικανά τεκμήρια για να διευκρινιστεί το είδος της θέσης και της λατρείας, αυτό οφείλεται κυρίως στην έλλειψη αδιαμφισβήτητων στοιχείων που να ταυτοποιούν τη θέση αυτή. Το ότι είναι ένας οικισμός αυτό συνάγεται από τα πολλά χρηστικά αγγεία που βρέθηκαν. Η έλλειψη όμως ενός συγκεκριμένου χώρου λατρείας, (να διαθέτει δηλαδή εξέδρες, θρανία, βωμούς, όπως έχουν βρεθεί και στα περισσότερα από τα προηγούμενα ιερά) είναι κάτι που προκαλεί προβληματισμό, γι' αυτό και πρέπει να επικεντρωθούμε στα ευρήματα. Η αρχιτεκτονική του χώρου όπως και η τοπογραφία, δείχνουν πως πρόκειται για μια οικιστική θέση με ευρήματα όμως που υποδηλώνουν στοιχεία λατρείας. Για παράδειγμα το ειδώλιο που βρέθηκε και είναι του τύπου της «Κυρίας της Φυλακωπής» δείχνει πως πρόκειται για κάτι ξεχωριστό και επίσημο όπως άλλωστε δείχνουν και τα δύο ειδώλια που απεικονίζουν ανθρώπους να φτιάχνουν ψωμί. Εάν δεν υπήρχαν αυτά τα ειδώλια θα ήταν πολύ δύσκολη η ταύτιση του χώρου μιας και άλλα λατρευτικά αντικείμενα (όπως αγγεία) δεν έχουν βρεθεί παρά μόνο αγγεία για οικιακή χρήση. Σύμφωνα με τον Wright αυτό που χρειάζεται είναι περαιτέρω μελέτη του στρώματος εκείνου όπου βρέθηκαν τα ειδώλια για να αντιληφθούμε καλύτερα τον χαρακτήρα της απόθεσης ¹³¹. Η παρουσία του ειδωλίου ίσως να δείχνει κατά μια άποψη μία σύνδεση του αγροτικού αυτού χώρου με τα ανάκτορα. Η χρονολόγηση του ειδωλίου (YE III A1 κατά Wright) συμπίπτει με τον χρόνο δημιουργίας της πρώτης φάσης των μυκηναϊκών ανακτόρων αλλά και με τη δημιουργία της τοιχοδομίας γύρω από τις ακροπόλεις και φαίνεται πιθανόν ότι η παρουσία τέτοιου είδους ειδωλίων συνδέεται με αυτά τα γεγονότα ¹³². Ο αγροτικός οικισμός της Τσούγκιζας ίσως να ήταν υπό την κυριαρχία των Μυκηναίων και να διέθετε ένα αγροτικό / υπαίθριο ιερό, προέκταση της λατρείας στο ανάκτορο των Μυκηνηών ¹³³. Όλα τα ανωτέρω βέβαια είναι εικασίες των μελετητών όσον αφορά στον οικισμό της Τσούγκιζας και των ανακτορικών κέντρων , αλλά πρέπει να έχουμε υπόψιν μας ότι τα συμφραζόμενα είναι αυτά που μας βοηθούν για να εξάγουμε συμπεράσματα και όχι κάτι μεμονωμένο. Κατά την άποψή μου μπορεί να υπήρχε

¹³¹ ό. π. 637.

¹³² Wright , 1994 , 71.

¹³³ ό. π. 71.

στην περιοχή ένα αγροτικό / υπαίθριο ιερό λατρείας , μπορεί όμως και να ήταν μια απλή απόθεση ενός ευκατάστατου κατοίκου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο θα πραγματευθεί τη σύνθεση δεδομένων από τα δύο προηγούμενα, προσπαθώντας να συγκρίνει τις 4 ιερές τοποθεσίες με βάση την τοπογραφία τους, τα ευρήματά τους, τη φύση της θεότητας (όπου αυτό είναι δυνατόν) αλλά και το είδος της λατρείας που υπήρχε. Η μέθοδος που θα χρησιμοποιηθεί είναι αυτή της περαιτέρω ανάλυσης συγκεκριμένων στοιχείων που χαρακτηρίζουν τις ιερές θέσεις καθώς και η συγκριτική αντιπαράβολή τους.

1.Λατρεία βάσει ειδωλίων.

Όλες οι θέσεις οι οποίες μελετήθηκαν βρίσκονται στην Πελοπόννησο (με εξαίρεση την Αθηνά Αφαία στην Αίγινα), κοντά στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, όπως Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλο, χωρίς όμως οι ίδιες οι θέσεις να διαθέτουν ακροπόλεις, ανάκτορα, ή μεγάλα θρησκευτικά κέντρα. Και όμως είναι θέσεις ιδιαίτερης σημασίας, μιας και ταυτίζονται ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού (η Τσούγκιζα ήδη από τη Νεολιθική εποχή) ενώ η τοπογραφία τους αλλά πρωτίστως τα ευρήματά τους , μας παρουσιάζουν τα δεδομένα εκείνα τα οποία μας καθοδηγούν να ανασυστήσουμε το είδος της κατά τύπους λατρείας. Τελικά οι θέσεις αυτές είχαν «επίσημη» ή «λαϊκή» λατρεία (κατά Hagg) ; Επηρεάστηκαν ή όχι από τη δημιουργία των ανακτόρων, δεδομένου ότι η «επίσημη» λατρεία είναι ίδιον των ανακτόρων και πάντα υπάρχουν εκείνα τα ευρήματα που την ταυτοποιούν (για παράδειγμα τα μεγάλα πήλινα ειδώλια).

Το είδος της λατρείας κάθε θέσης εξαρτάται κυρίως από τα ευρήματα. Αλλά λανθασμένες υποθέσεις μπορούν να γίνουν, διότι μερικές φορές τα ευρήματα δεν συμβαδίζουν με τη γενική εικόνα της θέσης. Για παράδειγμα, το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα , ενίοτε κατηγοριοποιείται ως ιερό κορυφής με λατρεία η οποία προσιδιάζει στην «επίσημη». Οι δύο αυτοί όροι, ιερό κορυφής και επίσημη λατρεία, κατά Wright, δεν συμπορεύονται γιατί στο συγκεκριμένο ιερό πολλά μινωικά στοιχεία χαρακτηριστικά των ιερών κορυφής δεν υπάρχουν (έχουν ήδη αναλυθεί σε 1^ο και 2^ο

κεφάλαιο) ενώ ως προς το επίσημο της λατρείας λείπουν για παράδειγμα τα μεγάλα ειδώλια των ανακτορικών ακροπόλεων ¹³⁴.

Μια «επίσημη» λατρεία εφόσον είναι μια ανακτορική λατρεία, θα πρέπει να έχει εγκαθιδρυθεί με τη δημιουργία των ανακτορικών κέντρων, και όχι πιο πριν. Το ιερό αυτό αντιθέτως είναι πολύ πιο πρώιμο από τα ανακτορικά κέντρα και άρα τα ευρήματα είναι ανεξάρτητα της δημιουργίας και επιρροής των ανακτόρων ¹³⁵. Στην Τσούγκιζα, η παρουσία του μεγάλου ειδωλίου (βλ. σελ. 50 -51) δείχνει μια εμφανή σύνδεση με τα ανάκτορα, μιας και θεωρείται πολύ πιθανόν ότι η εμφάνιση τέτοιου είδους ειδωλίων συνδέεται όχι μόνο με τη δημιουργία των ανακτόρων αλλά και της ογκώδους τοιχοδομίας των ακροπόλεων. Η Τσούγκιζα, ως οικισμός, περιείχε κάποιο ιερό κτίριο και λόγω του αγροτικού χαρακτήρα του όλου οικισμού, μια υποτιθέμενη λατρεία θα ήταν απαραίτητως «λαϊκή». Παρατηρούμε πως τα ειδώλια, κυρίως το μέγεθος και η διακόσμησή τους, είναι αυτά που προσδιορίζουν μια θέση και τη λατρεία της, χωρίς να υποτιμάται και η ποσοστιαία αναλογία τους. Για παράδειγμα στις Μυκήνες έχουν καταγραφεί 1100 θραύσματα ειδωλίων από τον οικισμό εκτός των τειχών ¹³⁶. Η εκάστοτε περιοχή «ανταγωνίζεται» η μία την άλλη σε σχέση με την παραγωγή ειδωλίων και περιέχουν και κανονικά ειδώλια αλλά και μικύλλα σε αριθμό, όπως για παράδειγμα η Ισθμία, που δεν παρήγαγε πληθώρα ειδωλίων σε αντίθεση με το Αμύκλαιο, το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα στην Επίδαυρο και την Αφαία στην Αίγινα. Στα περισσότερα ιερά ωστόσο, τα ανθρωπόμορφα και τα ζωόμορφα ειδώλια είναι τα δεδομένα που θα βρει κάποιος, όμως υπάρχουν και άλλα είδη, όπως βάρκες, άρματα, θρόνοι. Για παράδειγμα στο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα από τα 312 ειδώλια (YE III A2 κι εξής) τα περισσότερα είναι ζώα, όπως ταύροι, ψάρια, πουλιά και φίδια. Στο ιερό της Αφαίας στα περίπου 700 ειδώλια (YE III A2 – YE III Γ) περιλαμβάνονται θηλυκά ειδώλια τύπου Φ, Ψ, κούφια Ψ, κουροτρόφοι, βάρκες, βοοειδή με αναβάτες ¹³⁷. Τα μικρά ειδώλια στην Ισθμία, κατά την YE III περίοδο, περίοδο όπου η περιοχή της Ισθμίας θεωρείται οικιστική (βλ. σελ 40), παρουσιάζουν δυσκολίες ως προς τη γενική ταυτοποίησή τους σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν, δηλαδή πως είναι εφικτό να έχουν βρεθεί ειδώλια σε έναν οικιστικό χώρο από τη στιγμή που το ειδώλιο είναι στενά συνδεδεμένο με τη λατρεία. Το ότι μπορούν να θεωρηθούν παιχνίδια είναι μια κρίση που μάλλον δεν

¹³⁴ ό. π. 68.

¹³⁵ ό. π. 68.

¹³⁶ Morgan, 1990, 309.

¹³⁷ Pilafidis – Williams, 1998, βλ. Appendix IV.

γίνεται αποδεκτή αφού η στάση που διαθέτουν είναι παρόμοια με αυτή των μεγάλων γυναικείων ειδωλίων που έχουν σχέση με λατρευτικές πρακτικές.

Εκτός από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, όλες οι προηγούμενες θέσεις ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια της δημιουργίας των ανακτόρων ή μετά την καταστροφή τους ¹³⁸. Το ερώτημα που δημιουργείται είναι κατά πόσο η λατρεία σε αυτά τα περιφερειακά ιερά εγκαθιδρύθηκε ταυτόχρονα με τη λατρεία στα ανάκτορα ή απλά ως συνέπεια της λατρείας στα ανάκτορα. Ο Wright στο άρθρο του, για να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, χρησιμοποιεί τη γνώμη της Carla Antonaccio η οποία υποστηρίζει πρώτον, ότι η θρησκεία χρησιμοποιήθηκε ως «εργαλείο» στα χέρια των δυνατών για να επεκταθεί η δύναμή τους και κατά συνέπεια η δύναμη των ανακτόρων (κρίση την οποία και η ίδια δεν αποδέχεται πλήρως), και δεύτερον μια εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη με την προηγούμενη, ότι η θρησκεία αναπτύχθηκε αυτόνομα ¹³⁹ σε κάθε περιοχή ανάλογα με τις θρησκευτικές ανάγκες των κατοίκων.

Η ανάπτυξη της λατρείας στα υπαίθρια ιερά, όπως είναι αυτά τα οποία μελετήθηκαν σε αυτή την εργασία, φαίνεται κυρίως από τα ειδώλια. Είναι απολύτως φυσιολογικό τα υπαίθρια ιερά να έχουν επηρεαστεί άλλοτε σε μεγάλο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό από τα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα των ανακτόρων. Μια τέτοια επιρροή θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα μυκηναϊκά ειδώλια. Παρόλο που την καταγωγή τους την οφείλουν στη Μινωική Κρήτη, ωστόσο βρίσκονται σε πολύ μεγάλη ακμή κατά τη διάρκεια της δημιουργίας των ανακτόρων, και από την ΥΕ III A2 περίοδο ¹⁴⁰ η δημοφιλία τους είναι πολύ μεγάλη, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ειδώλια στην Αθηνά Αφαία όπου ένα μεγάλο ποσοστό χρονολογείται αυτή την περίοδο. Τα ειδώλια βρίσκονται σε πολύ μεγάλο ποσοστό σχεδόν σε κάθε μυκηναϊκή θέση. Η σχηματική ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στα πολύ δημοφιλή Ψ ειδώλια σε σχέση με τα μεγάλα ανθρωπόμορφα ειδώλια, είναι πολύ εμφανής, μία ομοιότητα που φαίνεται να υπάρχει και σε όλες τις παραλλαγές των ειδωλίων που απεικονίζουν τη «Θεά με τα υψωμένα χέρια» στην Κρήτη για παράδειγμα. Τα ειδώλια ίσως συμβολίζουν την προσπάθεια των αρχών της εκάστοτε θέσης για εγκαθίδρυση ενός βιώσιμου λατρευτικού συμβόλου ευρέως χρησιμοποιούμενο από τους λατρευτές αλλά και γιατί είναι ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα που να υιοθετείται

¹³⁸ Wright, 1994, 74.

¹³⁹ ό. π. 74 στο Antonaccio, C. 1992, *Terraces, Tombs, and the Early Argive Heraion*, Hesperia 61.

¹⁴⁰ Wright, 1994, 75.

και ελέγχεται από τα ανάκτορα ¹⁴¹. Μία βασική ομάδα μελετητών πιστεύει πως τα ειδώλια είναι θρησκευτικά σύμβολα τα οποία έχουν προέλθει από τα θρησκευτικά κέντρα των ανακτόρων και αποτελούν ένα είδος συμβολικού κρίκου με αυτά. Το γεγονός ότι κάποια από αυτά έχουν οπές για να κρέμονται ή είχαν διάφορα στολίδια ζωγραφισμένα πάνω τους όπως περιδέραια, είναι στοιχείο που κατά τον Hagg δεν δείχνει θρησκευτική λειτουργία ¹⁴², αλλά μία τάση της εποχής.

Η θρησκεία την εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα κυριαρχείται κυρίως από γυναικείες θεότητες όπως αυτό φαίνεται στα ειδώλια (μικρού ή μεγάλου μεγέθους) που κατά βάση είναι θηλυκά. Σε μια γυναικοκρατούμενη θρησκεία, όπου υπάρχουν και αρσενικά ειδώλια καθώς και βοοειδή, υπάρχει η πιθανότητα να λατρεύονταν και ανδρικές θεότητες ¹⁴³. Το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, οι Αμύκλες, το Καλαπόδι, είναι θέσεις όπου κατά περιόδους ενδεχομένως λατρεύονταν και ανδρικές θεότητες, αν λάβουμε υπόψιν μας και τα ειδώλια βοοειδών (που συνδέονται με τον άνδρα – γεωργικές εργασίες) ¹⁴⁴. Στο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα τα περισσότερα ειδώλια είναι γυναικεία και κάποιος θα υπέθετε πως εκεί ίσως λατρεύονταν κάποια γυναικεία θεότητα, όμως μικρά γυναικεία ειδώλια εμφανίζονται σχεδόν σε κάθε λατρευτικό περιβάλλον και λίγο πολύ καθίστανται ανίκανα να μας βοηθήσουν να βρούμε τη φύση της θεότητας.

Βέβαιες αποδείξεις για την θεότητα που λατρεύονταν στην Ισθμία κατά την εποχή του Χαλκού, δεν έχουμε όπως επίσης και για τη μετέπειτα πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Ωστόσο, από τους αρχαϊκούς χρόνους κι έπειτα το Ισθμιακό ιερό ήταν αφιερωμένο στον Ποσειδώνα, όπως όλα δείχνουν.

Μια ενδιαφέρουσα άποψη της Pilafidis – Williams ¹⁴⁵ είναι ότι η διάκριση σε επίσημη και λαϊκή λατρεία διαφαίνεται και στη φύση της θεότητας και στο πόσο δημοφιλής είναι στο λατρευτικό κοινό. Η ίδια προτείνει ότι το ειδώλιο είναι μια ατομική προσφορά προσιτή σε όλους τους λατρευτές όλων των κοινωνικών τάξεων. Αντίθετα, τα πολύ μεγάλα ειδώλια, τα κοσμήματα και τα πολύτιμα αντικείμενα, είναι προσφορές ανθρώπων υψηλής κοινωνικής θέσης. Όμως κάθε θέση διαθέτει και τα δύο είδη προσφορών, και πιο ταπεινές αλλά και πιο πλούσιες. Για παράδειγμα στην Αφαία έχουν καταμετρηθεί 700 μικρά ειδώλια αλλά και θραύσματα από μεγαλύτερα

¹⁴¹ ό. π. 75.

¹⁴² Hagg, 1981, 27.

¹⁴³ Pilafidis-Williams, 1998, 141.

¹⁴⁴ ό. π. 141.

¹⁴⁵ ό. π. 151.

ειδώλια καθώς και άλλα πολύτιμα αντικείμενα κι έτσι βγάζουμε το συμπέρασμα ότι ήταν θέση με λατρευτές όλων των τάξεων. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι υπήρχαν και αντικείμενα τα οποία ήταν ενδεικτικά του κοινωνικού status ορισμένων αναθετών (π.χ. σφραγίδες) . Η Φυλακωπή είναι ένα παράδειγμα ιερού, όπου έχουν βρεθεί όλων των ειδών προσφορές, παρόλα αυτά όμως έχει την εξής ιδιομορφία : παρουσιάζει μια αύξηση των ειδωλίων κατά την ύστερη φάση του ιερού και αυτό δείχνει μια τάση για μια πιο ανοιχτή λατρεία στο κοινό (που μπορεί να επηρεάστηκε ίσως από καινούργιες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες) ¹⁴⁶.

Γενικά αυτό που παρατηρούμε από τη μελέτη των ειδωλίων από τις 4 θέσεις, είναι ότι ορισμένες από αυτές παρήγαγαν πολύ περισσότερα ειδώλια και σε ποσότητα αλλά και σε είδη. Για παράδειγμα η Αθηνά Αφαία παρουσιάζει ειδώλια ευρείας ποικιλίας (βλ σελ 24-25) καθώς και σχήματα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, όπως ειδώλια κουροτρόφων. Σε ορισμένες περιπτώσεις όπως στη συγκεκριμένη, τα ειδώλια δίνουν στοιχεία για το είδος αλλά και το φύλο της θεότητας, όπως η κουροτρόφος εδώ. Σε άλλες περιπτώσεις η ύπαρξη ειδωλίων δεν διαφωτίζει, όπως στην περίπτωση της Ισθμίας κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, όπου αν και βρέθηκαν σε μικρή ποσότητα εντούτοις το περιβάλλον της Ισθμίας στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι οικιστικό (βάσει και των συνευρημάτων → πολλά χρηστικά αγγεία) [σελ.40]. Στον Απόλλωνα Μαλεάτα τα ειδώλια συνάδουν με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία (Π-σχημη κατασκευή) περί ύπαρξης ιερού, μιας και έχουν βρεθεί ειδώλια πλούσια και σε ποσότητα αλλά και σε ποιότητα. Η Τσούγκιζα, όντας ένας αγροτικός οικισμός, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την ύπαρξη ειδωλίων, γιατί αν και διαθέτει υπεράριθμα μικρά ειδώλια, εντούτοις η παρουσία ενός αποσπασματικού ειδωλίου του τύπου της «Κυρίας της Φυλακωπής» και άλλων δύο μικρότερων σε μέγεθος ειδωλίων με ανθρώπους που ζύμωναν, καθιστά την απόθεση που βρέθηκαν ξεχωριστή μιας και ειδώλια σαν τον τύπο που βρέθηκε στη Φυλακωπή, βρίσκεται συνήθως σε ανακτορικά περιβάλλοντα ή μεγάλα κέντρα.

¹⁴⁶ ό. π. 151.

2.Λατρεία βάσει τοπογραφίας.

Η τοπογραφία είναι ένας σημαντικός παράγοντας όπου κάποιες φορές καθορίζει και το είδος της λατρείας στην εκάστοτε περιοχή. Η περιοχή όπου δημιουργείται ένα ιερό πρέπει να έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά που να την ταυτοποιούν ως χώρο λατρείας.

Το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα και της Αθηνάς Αφαίας για παράδειγμα, βρίσκονται όπως θα έλεγε κανείς σε μια προνομιούχο θέση , στην κορυφή λόφου. Στην Αθηνά Αφαία δε, επειδή η περιοχή είχε πυκνή δασική βλάστηση, το μέρος των τελετουργιών αποσιλώθηκε. Παρατηρούμε ότι οι περιοχές ήταν μεν απομακρυσμένες από μεγάλες κατοικήσιμες περιοχές, όμως ήταν και σχετικά προσιτές προς τους λατρευτές, μια αξιοθαύμαστη αντίφαση. Τα δύο αυτά ιερά, και πόσο μάλλον αυτό της Αφαίας που οι σταθερές κατασκευές ήταν ελάχιστες, έρχονται σε πλήρη αντίφαση με το ιερό της Ισθμίας του οποίου η μορφολογία είναι σχεδόν επίπεδη και βρίσκεται πολύ κοντά σε σημαντικούς οδικούς δρόμους επικοινωνίας. Οι οικισμοί που έχουν βρεθεί κοντά στα ιερά του Μαλεάτα και της Ισθμίας , δείχνουν ότι είχαν δημιουργηθεί ήδη από την ΠΕ περίοδο και άρα η δημιουργία των ιερών αυτών ίσως να μην ήταν τυχαία. Μπορεί δηλαδή στην αρχή να εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του οικισμού όμως αργότερα ο χαρακτήρας των ιερών αυτών ίσως να έγινε πιο δημοφιλής. Στην Τσούγκιζα η δημιουργία του οικισμού και οι αποθέσεις οι οποίες έχουν βρεθεί είναι αυτές που μας δείχνουν την ύπαρξη λατρευτικής πρακτικής σε ένα υπαίθριο – αγροτικό περιβάλλον. Μοναδικός «σύμμαχος» για την μελέτη της Τσούγκιζας όσον αφορά τη λατρεία είναι τα ευρήματα τα οποία θα μας δώσουν μια πιο σαφή εικόνα, αλλά πάντα υποθετική.

Η τοπογραφία παίζει κάποιο ρόλο όσον αφορά το διαχωρισμό της λατρείας σε «επίσημη» και «λαϊκή»; Μάλλον ναι. Από ότι έχουμε δει μέχρι στιγμής, ιερά μακριά από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, απηχούν μια λατρεία η οποία είναι πιο κοντά στους ανθρώπους, πιο κοντά στους λατρευτές. Η εγκαθίδρυση των ιερών σε υψηλές θέσεις, ίσως δείχνει την τάση των απλών ανθρώπων, να μην δημιουργούν περίπλοκα αρχιτεκτονικά οικοδομήματα αλλά αποθέσεις κυρίως σε ειδώλια.

Σύγκριση θέσεων βάσει κεραμικής.

Η μυκηναϊκή κεραμική είναι αυτή η οποία μας βοηθάει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του μυκηναϊκού πολιτισμού. Θα αναφερθούν ενδεικτικά κάποια γενικά χαρακτηριστικά της μυκηναϊκής κεραμικής όπου και θα μας βοηθήσουν στη μετέπειτα σύγκριση των θέσεων με βάση την κεραμική.

Γενικά ¹⁴⁷. Στην ΥΕ Ι και στην ΥΕ ΙΙ η μυκηναϊκή κεραμική βασίζεται στα μινωικά πρότυπα και τα μιμείται με περισσότερη ή με λιγότερη επιτυχία. Το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής αγγείων είναι η Αργολίδα, αλλά σημαντικά εργαστήρια βρίσκονται και στη Μεσσηνία. Στην ΥΕ ΙΙΙ Α εμφανίζονται οι καθαρά μυκηναϊκοί ρυθμοί. Βαθμιαία χάνεται ο νατουραλισμός, τα ζωντανά θέματα απομακρύνονται από τη φυσιοκρατική απόδοση και εξελίσσονται σε γραμμικά. Στην ΥΕ ΙΙΙ Β και ΥΕ ΙΙΙ Γ παρατηρείται στα διακοσμητικά θέματα μια περαιτέρω αφαίρεση καθώς και μια τάση προς γεωμετρικότητα, χαρακτηριστικό ήδη εμφανές στα πρώτα χρόνια καλλιτεχνικής δραστηριότητας των Μυκηναίων.

Από την κεραμική που βρέθηκε στις μελετούμενες θέσεις μπορούμε να βγάλουμε ορισμένα χρονολογικά και τυπολογικά συμπεράσματα για την εποχή του Χαλκού, και συγκεκριμένα για την ΥΕ περίοδο που μας ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη εργασία.

Η κεραμική είναι αυτή η οποία μας προσδιορίζει το είδος μιας θέσης, και τη λειτουργία της, αναλύοντας συγκεκριμένους τύπους αγγείων και την ποσοστιαία αναλογία τους.

Τα **αλάβαστρα** είναι αγγεία σχετικά μικρά και μπορούν εύκολα να θεωρηθούν ως αναθηματικά. Στην Αφαία δε, βρέθηκε ένα μεγάλο αλάβαστρο διατηρημένο σε πολλά θραύσματα, και ίσως να ήταν μια προσφορά που χρησιμοποιούνταν για τελετουργικούς σκοπούς ¹⁴⁸. Οι **πρόχοι** χωρίζονται σε δύο ομάδες, στις μικρές και διακοσμημένες οι οποίες μπορεί να ήταν και αναθηματικές, αλλά και στις μεγαλύτερου σχήματος οι οποίες ενδεχομένως να φτιάχνονταν από τοπικό υλικό και να είχαν τελετουργική χρήση. Οι **ψευδόστομοι αμφορείς** κατά κύριο λόγο είναι μικρού μεγέθους, πιο μεγάλα όμως δείγματα τέτοιων αμφορέων προέρχονται κατά κύριο λόγο από οικισμούς και λιγότερο από ταφικά σύνολα. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και τα **φλασκιά** όπου πιο σημαντικό είναι το περιεχόμενό τους από τα ίδια

¹⁴⁷ Βασιλικού, 1995, 305 – 306.

¹⁴⁸ Pilafidis – Williams, 1998, 131.

τα αγγεία ¹⁴⁹, υπάρχουν όμως και μικκύλα τέτοια αγγεία. **Δαχτυλιόσχημα αγγεία** (ring vase) βρίσκονται πιο συχνά σε ταφικά σύνολα και έχουν θρησκευτικό ρόλο, και όπως τα ρυτά, βρίσκονται πολύ σπάνια σε οικισμούς. Το **ρυτό** βέβαια για παράδειγμα, είναι ένας τύπος αγγείου ο οποίος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Κρήτη, στην ηπειρωτική Ελλάδα όμως τα ρυτά βρίσκονται όπως προαναφέρθηκε σε τάφους παρά σε ιερά και ο ρόλος τους δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένος. Παρόλα αυτά όμως ρυτά υπάρχουν στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο όπως για παράδειγμα στο ιερό της Αφαίας στην Αίγινα από όπου και προέρχονται λίγα ζωόμορφα παραδείγματα, στην Αγία Τριάδα βρέθηκε μόλις ένα και στον Απόλλωνα Μαλεάτα ένα χάλκινο ζωόμορφο κεφάλι και ένα ρυτό από στεατίτη, κάτι εξαιρετικά σπάνιο για τα ηπειρωτικά δεδομένα. Σε όλες αυτές τις περιοχές τα ρυτά – και είναι λίγα – βρέθηκαν σε ιερά αλλά ρυτά έχουν βρεθεί και σε οικισμούς αλλά και σε αποθέσεις που δεν μπορούμε να καταλάβουμε τί αντιπροσωπεύουν ¹⁵⁰. Παράδειγμα αυτού είναι ένα όστρακο από ένα ΥΕ ΙΙ ρυτό στις Ζυγουριές σε οικιστικό σύνολο ή στους Δελφούς όπου βρέθηκαν έξι κωνικά ρυτά και δύο πέτρινα στο ιερό του Απόλλωνα, ίσως σε οικισμό που διέθετε κάποιο ιερό της ΥΕ ΙΙΙ Α.

Τα ανοιχτά αγγεία είναι συνήθως πιο πολλά σε σχέση με τα κλειστά στις περισσότερες θέσεις, στην Αφαία για παράδειγμα τα ανοιχτά αγγεία είναι 209 σε σχέση με κλειστά που είναι 88. Τα **κύπελλα**, είναι μεν σημαντικά ευρήματα και εμφανίζονται πολύ συχνά, εντούτοις δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερο νόημα αν δεν γνωρίζουμε το περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν. Σημαντικές είναι οι μικκύλες εκδοχές αυτού του αγγείου (μεγωνιώδη τομή ή σφαιρικό σχήμα) όπου συνήθως βρίσκονται σε τελετουργικό περιβάλλον, κυρίως σε παιδικούς τάφους ¹⁵¹. Οι μικκύλες κύλικες ¹⁵² είναι επίσης αγγεία που βρίσκονται συχνά σε θρησκευτικό περιβάλλον και στους μετέπειτα ιστορικούς χρόνους. **Κύπελλα και φιάλες με προχοή** έχουν έναν περίεργο συνδυασμό λειτουργιών, δηλαδή εξυπηρετούν τις κοινές χρήσεις για τις οποίες δημιουργήθηκαν αλλά χρησιμοποιούνται και ως αγγεία για τελετουργικούς σκοπούς. Πολλά τέτοια αγγεία βρέθηκαν στην Αφαία, με διπλό ρόλο, προσφοράς του περιεχομένου αλλά και για σπονδές. Οι **κύλικες, οι υψίποδες και βαθιές φιάλες** έχουν σχεδόν παρόμοιες λειτουργίες, αν και σε μία φιάλη μπορείς

¹⁴⁹ ό. π. 131.

¹⁵⁰ Morgan, 1990, 307.

¹⁵¹ Στους τάφους 33 και 35, στην Πρόσυμνα.

¹⁵² Τέτοιες κύλικες έχουν βρεθεί στην Πύλο Μεσσηνίας, στο ανάκτορο του Νέστορα, όπως αναφέρει σε σχετική υποσημείωση η Pilafidis – Williams, 1998, 132.

ανακατεύοντας τα ποτά, να πεις αλλά και να προσφέρεις. Τέτοιες φιάλες όμως δεν φαίνονται να είναι και πολύ δημοφιλείς στα περισσότερα ιερά, παρόλο που υπάρχουν (βλ. αναλυτικό κατάλογο αγγείων κάθε θέσης). Επίσης ένα άλλο αγγείο που εξυπηρετούσε μάλλον τελετουργικούς σκοπούς είναι ένα είδος **δίσκου** (tray) το οποίο χρησιμοποιούνταν για «προσφορές» , όπως τουλάχιστον βρέθηκε στη Φυλακωπή, στην Οικία G στην Ασίνη και στην Οικία του Τσουντα στις Μυκήνες ¹⁵³.

Ειδικά αγγεία, αγγεία δηλαδή που εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους τελετουργικούς σκοπούς και είχαν σχήμα λίγο διάφορο από τα χρηστικά. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα **μικκύλα χειροποίητα αγγεία** τα οποία βέβαια έχουν βρεθεί σε πολύ μικρό ποσοστό σε τάφους και οικιστικά σύνολα, και βρίσκονται πιο συχνά σε θρησκευτικά περιβάλλοντα, όπως στις Μυκήνες και την Τίρυνθα ¹⁵⁴. Υπάρχουν και φορές που τέτοια αγγεία είναι μέρος των μεγάλων ειδωλίων, μπορεί δηλαδή ένα ειδώλιο να κρατάει ένα τέτοιο μικκύλο αγγείο ¹⁵⁵. Οι **ασκοί** υπάρχουν και ως μικκύλοι χειροποίητοι , αφού είναι πιθανόν ότι τέτοια αγγεία χρησιμοποιούνταν και ως αποθηκευτικά πολύτιμων υγρών αλλά και απλά για σπονδές. Οι ασκοί βρίσκονται και σε τάφους αλλά και σε ιερά, κάτι που τονίζει την τελετουργική τους χρήση ¹⁵⁶. Τα ζωόμορφα ρυτά τα οποία συγκαταλέγονται σε αυτή την κατηγορία των ειδικών αγγείων, δεν έχουν πρακτική χρήση και το σχήμα τους και η διακόσμησή τους τα καθιστά ειδικά αγγεία με τελετουργικό σκοπό.

Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, υπάρχει μια στενή σχέση μεταξύ της κεραμικής που βρίσκεται σε ιερά και κεραμικής που βρίσκεται σε οικισμούς, μιας και στις δύο περιπτώσεις τα αγγεία χρησιμοποιούνται και για κατανάλωση φαγητού αλλά και για την προετοιμασία του. Τα αγγεία πόσης βρίσκονται και στα δύο περιβάλλοντα, όχι μόνο γιατί εξυπηρετούν μια θεμελιώδη λειτουργία αλλά και κυρίως λόγω του υψηλού ρυθμού θραύσης τους. Στα ιερά για παράδειγμα μπορεί να σπάζονται τα αγγεία τελετουργικά ή μετά τη χρήση τους. Στην Αθηνά Αφαία , η χρονολογία των αγγείων ξεκινά κατά την YE II A, παρόλο που η πληθώρα αυτών χρονολογείται κατά την YE III A2 / B έως την YE III Γ , όπως σχεδόν και τα υπόλοιπα ευρήματα. Η αναλογία ανοιχτών – κλειστών αγγείων είναι

¹⁵³ Morgan, 1990, 308.

¹⁵⁴ ό. π. 132.

¹⁵⁵ Από το Αμύκλαιο προέρχεται το χέρι ενός μεγάλου ειδωλίου που κρατάει μια χειροποίητη μικκύλη κύλικα.

¹⁵⁶ Βρέθηκαν σε τάφους της Πρόσυμνας (τάφος 33) και στις Μυκήνες (τάφος 524). Pillafidis – Williams, 1998, Appendix IV.

2:1 ¹⁵⁷ . Σε οικίες , στα κυρίως δωμάτια που περιείχαν βωμούς , έχουν βρεθεί ποικίλα αγγεία, όπως διακοσμημένοι κρατήρες, μικροί ψευδόστομοι αμφορείς καθώς και άλλα μικρά ανοιχτά αγγεία. Στην Τσούγκιζα, σε μια απόθεση της ΥΕ III B1 στον τομέα EU2, περιλαμβάνεται ένα μεγάλο ποσοστό από μικρά ανοιχτά αγγεία καθώς επίσης κι ένα μεγάλο ποσοστό από άβαφα αγγεία.

Παρατηρούμε ότι τελικά δεν είναι η κεραμική που καθορίζει τη λειτουργία μιας θέσης, μιας και παρόμοια δεδομένα από τη μελέτη της, παίρνουμε και από ιερά αλλά και από οικιστικά περιβάλλοντα. Βλέπουμε ότι τα αγγεία μπορούν να έχουν ποικιλόμορφες χρήσεις και αυτό δεν εξαρτάται από το είδος της θέσης, γιατί τύποι αγγείων τελετουργικού χαρακτήρα αλλά και μικκύλοι χειροποίητοι τύποι προέρχονται τόσο από οικισμούς όσο και από ιερά. Η Ισθμία ωστόσο, είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση, και αυτό γιατί παρουσιάζονται τα ίδια είδη κεραμικής και στην ΥΕ εποχή (οικιστική θέση) αλλά και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (ιερή θέση). Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον η κεραμική σε έναν οικισμό και σε έναν ιερό χώρο ομοιάζει. Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, καθώς και σε μεταγενέστερους χρόνους, υπάρχει μια στενή σχέση στην κεραμική οικισμών και ιερών, και αυτό μπορούμε να το καταλάβουμε έχοντας υπόψιν τις λειτουργίες που η κεραμική εξυπηρετεί, δηλαδή για βρώση και πόση αλλά και για Παρασκευή του φαγητού. Τα αγγεία πόσης είναι δημοφιλή και στα δύο περιβάλλοντα, και ιδίως στα ιερά γιατί μπορεί να χρησιμοποιούνται και σε τελετουργικούς ειδικούς σκοπούς (όπως θραύση) ¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Pilafidis – Williams , 1998, Appendix IV.

¹⁵⁸ Morgan, 1990, 306.

Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν στα πλαίσια αυτής της προπτυχιακής εργασίας είναι ποικίλα, αναλογιζόμενοι και το εύρος ανάλυσης των θεμάτων. Βασικό και πρωταρχικό ερώτημα που προκύπτει είναι σχετικά με τη θρησκεία των Μυκηναίων, αν είναι δηλαδή «αυτόχθονη» με ορισμένα μινωικά χαρακτηριστικά ή απλά αν είναι μια θρησκεία που δέχεται αβίαστα στοιχεία εκτός «μυκηναϊκού εδάφους».

Από τις μελετούμενες θέσεις χαρακτηριστική είναι η εύρεση σε «μυκηναϊκό έδαφος» πολλών θρησκευτικών συμβόλων με πιο σημαντικά τους διπλούς πελέκεις, άλλοτε μινωικού τύπου και άλλοτε απομιμήσεις τους. Τα αναθήματα που βρίσκονται στα ιερά άλλα είναι ηπειρωτικού και άλλα μινωικού χαρακτήρα, όμως τα μινωικά δάνεια άλλοτε εμφανίζονται αυτόνομα άλλοτε προσαρμοσμένα στα ηπειρωτικά δεδομένα. Επομένως κατά πόσον η ηπειρωτική Ελλάδα έχει επηρεαστεί από τη Μινωική θρησκεία; Αυτό το ερώτημα για να απαντηθεί πρέπει να συσχετισθεί με στοιχεία που λαμβάνουμε από αναπαραστάσεις της τέχνης (σφραγιστικά δαχτυλίδια), της Γραμμικής Β αλλά και από αμιγώς αρχαιολογικά στοιχεία (για παράδειγμα αρχιτεκτονική ιερών). Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι στα μυκηναϊκά δαχτυλίδια (τα οποία απεικονίζουν και θρησκευτικές σκηνές) είναι φανερό η μινωική επίδραση τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία, υποδεικνύοντας ποια στοιχεία ήταν περισσότερο επιφανειακά σε σχέση με άλλα, αφού οι Μυκηναίοι ήταν αυτοί που προσπάθησαν να προσαρμοσθούν και να προσαρμόσουν στις δικές τους πεποιθήσεις ένα υπάρχον θρησκευτικό σύστημα. Άρα είναι φυσιολογικό να εγκαταλείπονται ορισμένα στοιχεία και άλλα να χρησιμοποιούνται ευρέως.

Τι είναι όμως αυτό που διαχωρίζει μια επίσημη από μια λαϊκή λατρευτική πρακτική και γιατί. Οι επίσημες λατρευτικές πρακτικές, είναι οι δραστηριότητες των οικονομικά υψηλών κοινωνικών τάξεων, των ανθρώπων που είχαν την οικονομική δυνατότητα να ταξιδεύουν αλλά και να αγοράζουν αντικείμενα ξενόφερτα, όπως για παράδειγμα από τη μινωική Κρήτη. Οι λαϊκές λατρείες εξασκούνταν από ανθρώπους μακριά από τις περιοχές των ανακτόρων και από τα μεγάλα αστικά κέντρα, χωρίς έτσι να έχουν άμεση επαφή με το μινωικό στοιχείο, αλλά και χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχαν σημαντικά και πλούσια ευρήματα. Στο ιερό της Αθηνάς Αφαιάς, παρόλο που δεν υπάρχουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την Εποχή του Χαλκού, συμπεραίνουμε ότι η λατρεία ήταν υπαίθρια σε λόφο, με πολλά πλούσια και πολύτιμα

αναθήματα, κυρίως τα ειδώλια τύπου Κουροτρόφου που ήταν ένδειξη της ταυτότητας της θέσης (βλ. πίνακες 1 και 6) . Ο Απόλλων Μαλεάτας , υπαίθριο ιερό κορυφής ηπειρωτικού τύπου (βλ. σελ. 36) λόγω της έντονης μινωικής επιρροής των ευρημάτων (διπλοί πελέκεις, λίθινο ρυτό - βλ. πίνακες 2 και 6) θα μπορούσε να θεωρηθεί ιερό επίσημης λατρείας. Η Ισθμία, είναι ένα αμφιλεγόμενο παράδειγμα, μιας και στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο όλες οι ενδείξεις (κυρίως τα ευρήματα – αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν υπάρχουν) δείχνουν πως μάλλον πρόκειται για οικισμό ή για σύνολο οικισμών. Ως γνώμονα για την εξαγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά το θέμα της ιερότητας ενός χώρου, χρησιμοποιήθηκαν παράμετροι που είχαν τεθεί από τον Renfrew (Φυλακωπή) και τις οποίες επαναπροσδιόρισε η Pilafidis – Williams (Αθηνά Αφαία) (βλ. σελ. 42-43) . Σε όλες αυτές τις παραμέτρους οι απαντήσεις για την Ισθμία της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου είναι αρνητικές. Η φύση των ευρημάτων, είτε είναι κεραμική είτε ειδώλια, καθώς επίσης και η ισορροπία των σχημάτων με έμφαση στα ανοιχτά σχήματα, δεικνύουν οικιστική δραστηριότητα στην περιοχή χωρίς πειστήρια λατρείας. Η αντιπαραβολή της Ισθμίας κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, με την Ισθμία των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων γίνεται κυρίως για να δειχτεί η διαφοροποίηση της περιοχής, άλλοτε ως οικιστικής και άλλοτε ως ιερής. Τα ευρήματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι πιο πλούσια και πιο ποικιλόμορφα (όπως για παράδειγμα οι χάλκινοι τρίποδες και τα χάλκινα ειδώλια) σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Λαμβάνοντας υπόψιν και τις παραμέτρους που χρησιμοποιήθηκαν και για την προηγούμενη περίοδο, εδώ οι περισσότερες απαντήσεις είναι καταφατικές σε σχέση με την ιερότητα του χώρου. Η κεραμική τυπολογία ωστόσο είναι παρόμοια και εδώ προκύπτει το ερώτημα πως μπορεί να γίνει διαχωρισμός της κεραμικής μεταξύ ιερής και οικιστικής θέσης (ερώτημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια). Η Τσούγκιζα είναι μια οικιστική θέση, η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί έχει ευρήματα πολύ ιδιόμορφα για έναν οικισμό, που φαίνεται κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο να είναι εκτενής σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο με κτίρια διασκορπισμένα γύρω από το λόφο. Η λατρεία σε ένα υπαίθριο περιβάλλον χωρίς στοιχεία αδιαμφισβήτητου χώρου λατρείας (με εξέδρες, θρανία, βωμούς όπως έχουν βρεθεί στα προηγούμενα ιερά) είναι μάλλον λαϊκή, παρόλο που υπάρχουν ορισμένα ευρήματα ιδιαίτερης σημασίας (όπως το ειδώλιο τύπου «Κυρίας της Φυλακωπής») (βλ. πίνακες 4 και 6).

Μέσα από αυτή την εργασία η παρουσίαση των δεδομένων κάθε θέσης χωριστά αλλά και η σύνθεση των δεδομένων στο τελευταίο κεφάλαιο βοηθάει στην κατανόηση της εξέλιξης κάθε θέσης αλλά και της ίδιας της μυκηναϊκής θρησκείας

στις διάφορες εκφάνσεις της. Τα γενικά χαρακτηριστικά της τοπογραφίας κάθε θέσης, αλλά και η τυπολογία κεραμικής και ειδωλίων, θέτουν ερωτήματα όπως για παράδειγμα γιατί οι λατρευτές στην Αθηνά Αφαιά προτίμησαν μια λατρεία σε συγκεκριμένο ύψωμα και όχι σε ψηλότερο, και γιατί δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δεν υπήρξαν ποτέ ή καταστράφηκαν με το πέρασμα του χρόνου; Στα ερωτήματα που προκύπτουν πάντα κατά τη μελέτη αρχαιολογικών θέσεων δεν σημαίνει ότι πάντα θα υπάρχει και απάντηση. Έτσι και σε αυτή την μελέτη, υπήρξαν προβλήματα τεκμηρίωσης από μέρους της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε (κυρίως αγγλόφωνη με μόνο ένα γερμανικό άρθρο). Για παράδειγμα δεν ήταν εφικτή η εύρεση συγκεκριμένων στοιχείων τοπογραφίας – μορφολογίας, δηλαδή έκταση, υψόμετρο και άλλα διαφωτιστικά χαρακτηριστικά της περιοχής έτσι ώστε είναι αδύνατη η αντιπαράθεση των παραπάνω χαρακτηριστικών των θέσεων. Επιπλέον, σύγκριση με τα μινωικά ιερά κορυφής είναι εντελώς ανέφικτη καθώς δεν υπάρχουν στη βιβλιογραφία εκείνα τα συγκρίσιμα χαρακτηριστικά που να διευκολύνουν κάτι τέτοιο. Ένα άλλο πρόβλημα συνιστά η διάκριση οικιστικής και ιερής κεραμικής το οποίο αποτελεί και σημαντικότερο πρόβλημα ειδικά όταν μελετάει κανείς μια θέση σαν την Ισθμία, η οποία από μικρός οικισμός ή σύμπλεγμα οικισμών μετεξελίχθηκε σε ιερό. Η διάκριση των αγγείων σε αυτά πόσης και βρώσης ή ακόμη και σε αυτά που είχαν σχέση με την προετοιμασία του φαγητού, είναι δυνατόν να υφίσταται και στα δύο περιβάλλοντα (οικιστικά και ιερά). Η διάκριση είναι εφικτή εφόσον υπάρχουν και τα κατάλληλα συμφραζόμενα, δηλαδή το περιβάλλον εκείνο (κυρίως αρχιτεκτονικό) που υποδηλώνει για το αν πρόκειται για οικία ή ιερό (βλ. σχετικό υποκεφάλαιο 1^{ου} κεφαλαίου, σελ. 17 – 20). Όταν τα συμφραζόμενα δεν μας βοηθούν τότε αναγκαστικά στηριζόμαστε σε υποθέσεις και ακολουθούμε πρότυπα μελέτης όπως αυτή του Renfrew. Τα ειδώλια και τα ποικίλου τύπου άλλα ευρήματα (ξίφη, ψήφοι, μεταλλικά αντικείμενα κτλ.) αποσκοπούν στη διευκρίνιση της ταυτότητας της θέσης, χωρίς ωστόσο η παρουσία τους να δίνει πάντοτε μια σαφή εικόνα (για παράδειγμα τα ειδώλια ως επί το πλείστον θεωρούνται αναθηματικά όμως έχουν βρεθεί και σε περιβάλλοντα χωρίς αδιαμφισβήτητα ίχνη λατρείας, βλ. Τσούγκιζα, ειδώλιο τύπου «Κυρίας της Φυλακωπής»). Επίσης η μη παράθεση ποσοτικών χαρακτηριστικών για ορισμένα ευρήματα αποτελεί τροχοπέδη στην μελέτη των δεδομένων της εκάστοτε θέσης (για παράδειγμα η βιβλιογραφία στην Αθηνά Αφαιά κάνει λόγο για ύπαρξη όπλων χωρίς διευκρίνιση τύπων και αριθμού) και είναι

δύσκολο να γίνει στατιστική μελέτη και αντιπαραβολή ευρημάτων από την εκάστοτε θέση.

Αυτή η εργασία ήταν μια απλή μελέτη και παράθεση δεδομένων που κινήθηκε μέσα στα πλαίσια της απλής βιβλιογραφικής έρευνας, αφήνοντας ωστόσο ορισμένα ερωτήματα αναπάντητα και θέματα ανοιχτά. Μία περαιτέρω μελέτη θα μπορούσε να γίνει με μοναδικό στόχο τη διερεύνηση των ιερών κορυφής της μινωικής Κρήτης και των υπαίθριων ιερών κορυφής ηπειρωτικού τύπου. Παρόλο που οι όροι είναι συμβατικοί, εντούτοις θα ήταν ενδιαφέρον όπως έχουν γίνει εκτενείς έρευνες και μελέτες για τα ιερά κορυφής της Κρήτης, να γίνονταν ακολούθως και για τα ιερά κορυφής ηπειρωτικού τύπου (όρος συμβατικός, και μη αποδεχτός από ορισμένους μελετητές που συνεχίζουν να αναφέρονται σε τέτοιου είδους υπαίθρια ιερά με την ονομασία ιερά κορυφής παραπέμποντας στην Κρήτη). Μέσα στα πλαίσια αυτής της εργασίας θίξαμε εν συντομία τις σημαντικότερες διαφορές που ενδεχομένως υπάρχουν στα ιερά της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Το τι είναι μινωικό, μινωίζον και τι καθαρά μυκηναϊκό όσον αφορά την θρησκεία των Μυκηναίων, είναι ένα θέμα που χρήζει πολλής μελέτης ακόμη, εφ' όσον θέματα θρησκείας σε μια εποχή «ανταγωνισμού» των περιοχών είναι απολύτως φυσιολογικό να μην αποκαλύπτουν ποιάς επηρεάστηκε από ποιόν.

Βιβλιογραφία

1. Βασιλικού, Ντόρα, 1995, *Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας AP 152, Αθήνα.
2. Βασιλικού, Ντόρα, 1997, *Μυκηναϊκά Σφραγιστικά Δαχτυλίδια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
3. -Berqquist, B. 1988. *The archaeology of sacrifice : Minoan – Mycenaean versus Greek*. In Hagg, R. Marinatos, N. and Nordquist, G. (eds) Early Greek Cult Practice, Stockholm, P.Astroms.
4. Bintliff, J. 1977, *Natural environment and human settlement in prehistoric Greece*, I-II (BAR), Oxford.
5. Gadoulou, A. 2002, *The formation of the sacred landscape of the Eastern Argolid, 900-700 BC. A religious social and political survey*. In Hagg, R. (ed) Peloponnesian sanctuaries and cults, Stockholm, P. Astroms.
6. Hagg, R. 1981, *Official and Popular Cults in Mycenaean Greece*. In Hagg, R. and Marinatos, N. (eds) Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Uppsala, P. Astroms.
7. -Hagg, R. 1984 , *Degrees and character of the Minoan influence on the mainland*, In Minoan Thalassocracy : Myth and Reality, Stockholm.
8. -Hagg, R. 1996, *The religion of the Mycenaeans 24 years after the 1967 Mycenological Congress in Rome*, in De Miro, E. Godart, L. and Sacconi, A. (eds) 1996. Atti e memorie del secondo congresso internazionale di Micenologia (Roma – Napoli 14 – 20 October 1991) Roma, Gruppo Editoriale Internazionale.
9. Hooker, J.T. 1996, *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

10. -Hope, S and Dickinson, 1979, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, Vol. I : the mainland and islands*, Goteborg, Paul Astroms Forlag.
11. Lambrinoudakis, V. 1981. *Remains of the Mycenaean period in the sanctuary of Apollon Maleatas*. In Hagg, R. and Marinatos, N. (eds) Sanctuaries and cults in the Aegean Bronze Age , Stockholm, P. Astroms.
12. -Morgan, C. 1990. *Athletes and oracles*. Cambridge, CUP, 213 – 5.
13. -Morgan, C. 1990. *Isthmia. The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*.
14. Nowicki, K. 1994 , *Some remarks on the Pre – and Propalatial Peak Sanctuaries in Crete*, Aegean Archaeology 1, σελ. 31-48.
15. Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας. 1948, 1949, 1950, 1951, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1981, 1983.
16. Pilafidis – Williams, K. 1998. *The sanctuary of Aphaia on Aigina in the Bronze Age*, Munchen, D.A.I.
17. Pullen, D. 1986, *The early Bronze Age settlement on Tsoungiza Hill, Ancient Nemea*. In Hagg, R and Konsola, D. (eds) Early Helladic Architecture and Urbanization, Proceedings of a seminar held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985, Goteborg, Paul Astroms Forlag.
18. Rutkowski, Bodgan, 1986, *The Cult Places of the Aegean*, Yale University Press New Haven and London.
19. Sinn, U. 1988. *Der kult der Aphaia auf Aegina*. In Hagg, R. et all (eds) Early Greek Cult Practice. Stockholm, P. Astroms,
20. Whittaker, H. 1996, *The relationship between Mycenaean sacred and domestic architecture*. In De Miro, E. Godart, L. Sacconi, A. (eds) Atti e memorie del

secondo congresso internazionale di Micenologia, Roma-Napoli 14-20 October 1991. Roma, Gruppo Editoriale Internazionale.

21. Wright, J. 1994 , *The spatial configuration of belief : The Archaeology of Mycenaean Religion*. In Alcock , S. and Osborne, R. (eds) Placing the Gods : sanctuaries and sacred space in ancient Greece, Oxford, Clarendon Press.
22. Wright *et al* , 1990. *The Nemea Valley Archaeological Project : A preliminary report 1984 – 1987*, Hesperia 59.

Συντομογραφίες

ΠΕ = Πρωτοελλαδική περίοδος [2800 – 1900 π. Χ.]
ΜΕ = Μεσοελλαδική περίοδος [1900 – 1575 π. Χ.]
ΥΕ = Υστεροελλαδική περίοδος [1575 – 1050 π. Χ.]
ΥΕ Ι = 1575 – 1500 π. Χ.
ΥΕ ΙΙ = 1500 – 1400 π. Χ.
ΥΕ ΙΙΙ = 1400 – 1050 π. Χ.
ΥΕ ΙΙΙ Α / Β = 1400 – 1200 π. Χ.
ΥΕ ΙΙΙ Γ = 1200 – 1050 π. Χ.
ΠρΓ = Πρωτογεωμετρική περίοδος [900 – 770 π. Χ.]

Παράρτημα Πινάκων

Πίνακας 1

Θέση	Τύποι ευρημάτων	Χροнологηση	Ποσότητα	
Αθηνά Αφαία (Αίγινα)	Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια			
	Φ	ΥΕ ΙΙΙ Α- ΙΙΙ Γ	47	
	Μεταβατικά	-	3	
	Τ	ΥΕ ΙΙΙΑ2- ΙΙΙΓ	1	
	Κούφια Ψ	ΥΕ ΙΙΙΑ2- ΙΙΙΓ	7	
	Ψ με ανασηκωμένα χέρια	ΥΕ ΙΙΙΒ	-	
	Ψ	ΥΕ ΙΙΙΒ- ΙΙΙ Γ	55	
	Υστερα Ψ	Τέλη ΥΕ ΙΙΙΒ- ΙΙΙ Γ	22	
	Κουροτρόφοι (Ψ και Φ)	ΥΕ ΙΙΙΑ- ΙΙΙΒ	13	
	Κεφάλια ειδωλίων	ΥΕ ΙΙΙ Α2- ΙΙΙΓ	-	
	Κορμοί ειδωλίων	-	-	
Ειδώλια Ζώων				
	Με κυματιστή διακόσμηση	ΥΕ ΙΙΙΑ2- ΙΙΙΒ	6	
	Με γραμμική διακόσμηση	ΥΕ ΙΙΙΑ2- ΙΙΙ	56	
	Κεφάλια ζώων	ΥΕ ΙΙΙΑ2- ΙΙΙΒ	-	
Λοιπά ειδώλια				

	Αρματα	ΥΕ ΙΙΑ2- ΙΙΒ	4[+13 θραύσματα]	
	Έφιππα άλογα και βοοειδή	ΥΕ ΙΙΑ2- ΙΙΓ	6	
	Κέρατα ζώων και πόδια	-	-	
	Θρόνοι και καθιστές μορφές	ΥΕ ΙΙΑ1- ΙΙΓ	8+1	
	Βάρκες	ΥΕ ΙΙ Α	2	

- Όπου – σημαίνει ότι πληροφορίες είτε δεν υπάρχουν καθόλου, ή δεν αναφέρονται στην χρησιμοποιούμενη βιβλιογραφία.

	Τύποι	Χρονολόγηση	Ποσότητα	Είδη
	Σφραγίδες	Πρώιμη εποχή Χαλκού	33	
	Χάντρες	-	6	
	Κρεμαστά κοσμήματα	-	21	
	Κεραμική	Μέση εποχή Χαλκού	4	2 πίθοι, 1 μικρός πίθος, κωνικό ρυτό
		ΥΕ Ι – ΙΙ	-	Αλάβαστρα, κύπελλα τύπου Βαφειού ,ασκοί, ρυτά, κύπελλα, κύαθοι
		ΥΕ ΙΙΙ Α1	-	Δακτυλίοσχημα κύπελλα,κύαθοι, κύπελλα
		ΥΕ ΙΙΙ Α2	-	Ψευδόστομοι αμφορείς, φλασκιά, αλάβαστρα, κύλικες, φιάλες

		YE III A2- IIIB	-	Κύπελλα, εμβαματοδοχεία, φιάλες, κύλικες, προχωτικά αγγεία, μικύλλες κύλικες, σφαιρικού σχ.κύπελλα, ζωόμορφα ρυτά, κωνικά κύπελλα.
		YE III B	-	Αλάβαστρα, μικύλλα χειροποίητα, ρυτά, κρατήρες, κύπελλα, προχωτικά κύπελλα και φιάλες, κύλικες γωνιώδους τομής, βαθιές φιάλες.
		YE III B- III Γ	-	Αλάβαστρα, κύπελλα, κρατήρες, βαθιές φιάλες.

Πίνακας 2

Θέση	Τύποι	Χρονολόγηση	Ποσότητα	
Απόλλων Μαλεάτας	Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια			
	Πρώτο – Φ	-	3	
	Φ	YE III A- IIIB	15	
	Ψ	YE IIIA2- IIIB	15	
	Μεταβατικά	-	1	
	Θραύσματα	-	41	
Ειδώλια Ζώων				
	Με κυματιστή διακόσμηση	-	1	
	Με διακόσμηση που αναπαριστά σπονδ.στήλη	-	2	

	Με γραμμική διακόσμηση	-	18	
	Ασυνήθιστα	-	4	
	Βοοειδή(μαζί με θραύσματα)	ΥΕ ΙΙΑ2- ΙΙΒ;	36	
	Θραύσματα	-	39	
Λοιπά ειδώλια				
	Άρματα (+θραύσματα)	ΥΕΙΙΑ2- ΙΙΒ	13	
	Έφιππα άλογα και βοοειδή	-	2	
	Θρόνοι	ΥΕ ΙΙ Α2	4(;)	
	Βάρκα	-	1(;)	
	Καθισμένες μορφές	-	2(;)	

Πίνακας 3

Θέση	Τύποι	Χρονολόγηση	Ποσότητα
Κεραμική			
Ισθμία	Αμφορείς, αμφορίσκοι, κύπελλα τύπου Βαφειού, κάνθαροι, κύπελλα, κρατήρες, πιθαμφορείς, κύαθοι	ΥΕ Ι	
	Πιθαμφορείς, πιθαμφορίσκοι, αμφορείς, ψευδόστομοι αμφ. ,πρόχοι, κύαθοι, κύπελλα Βαφειού, αλάβαστρα, κωνικά ρυτά, ρυτά, κύλικες, βαθιές φιάλες.	ΥΕ ΙΙ	
	Αλάβαστρα, κύαθοι, πρόχοι, σκύφοι,		

	πυξίδες, κύλικες, κύπελλα, φιάλες, κρατήρες.		
	Πιθαμφορίσκοι, πιθαμφορείς, κρατήρες, κύαθοι, κύλικες, σκύφοι, φιάλες, κύπελλα, φλασκί.	ΥΕ ΙΙΙ Α	
	Αμφορείς, ψευδόστομοι αμφορείς, αμφορίσκος, κύλικες, κρατήρες, οινοχόες, σκύφοι, λεκάνες, κύαθοι, λήκυθοι, υδρίες.	ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β	
Ειδώλια			
	ΦΑ	ΥΕ ΙΙΙ Β	2
	ΦΒ	ΥΕ ΙΙΙ Β	1
	Ψ	ΥΕ ΙΙΙ Β	2
	Μεταβατικά	ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β	1
Τρίποδες			
		ΥΕ ΙΙΙ Γ	9
Ζωόμορφα ειδώλια			
	Χάλκινα ειδώλια	Β' τέταρτο 8 ^{ου} αι.	3 (2 αντρικά και 1 άλογο)
	Τροχήλατου τύπου	-	5 (3 αττικά, 2 κορινθιακά)
	Μικρά χειροποίητα	-	19 (16 κορινθιακά, 3 αττικά)
		-	

Πίνακας 4

Θέση	Τύποι	Χρονολόγηση	Ποσότητα	Τομέας
Τσούγκιζα				
Άβαφα	Μαγειρικά σκεύη	ΥΕ Ι	2	ΕU7
	Αγγεία πόσης		2	
	Πρόχοι		2	
	Μεγάλη κυαθόμορφη κύλικα		1	
	Αρύταινα		1	
Βαμμένα	Πιθαμφορέας με 4 λαβές		2	
	Αλάβαστρο		-	
	Κυαθόμορφη κύλικα		1	
	Μικκύλος κάνθαρος		-	
	Μικκύλος πιθαμφορέας		-	
	Κύπελλο		3	
	Κρατήρας		-	
	Αρύταινα		1	
	Κωνικά κύπελλα	ΥΕ ΙΙ Β	2	ΕU2
	Κύπελλα		-	
	Κύαθοι		-	
	Κυαθόμορφες κύλικες(άλλοτε διακοσμημένες άλλοτε όχι)		1	
	Ευρύπεδοι πιθαμφορείς		-	
	Απιόσχημοι πιθαμφορείς		-	
	Πίθοι		-	
	Ασκοί		3	

	- Χαρακτηριστικό είναι ότι στον τομέα αυτό δεν βρέθηκαν καθόλου χρηστικά / μαγειρικά αγγεία. Όσον αφορά άλλα ευρήματα που βρέθηκαν αυτά ήταν large piece of chert, lead and bronze fragments, beads.			
	Κύλικες	YE III B	-	EU9
	Αβαθείς λεκάνες		-	
	Κύπελλα		6	
	Κωνικά κύπελλα(με ή χωρίς λαβή)		-	
	Θραύσματα από πρόχους		-	
	Θραύσματα από αμφορείς		-	
	Θραύσματα από υδρίες		-	
Χρηστικά αγγεία	Λεκάνες		8	
	Πίθοι		-	
	Πιθαμφορείς		-	
	- Τα οικιακά χειροποίητα αγγεία αυτά βρίσκονται σε πολύ μικρές ποσότητες. Χαρακτηριστικό επίσης είναι και μέρος ειδωλίου του τύπου της «Κυρίας της Φυλακωπής» (2/3 ειδωλίου) καθώς και 2 μικρά ειδώλια με ανθρώπους που ζύμωναν. Η βιβλιογραφία δυστυχώς δεν αναφέρει την τυπολογία των υπεράριθμων μικρών ειδωλίων που βρέθηκαν.			
	Υψίποδες φιάλες	YE III B1	5	EU2
	Βαθείς φιάλες		-	
	Κύλικες		-	
	Κρατήρες		-	
	-Χαρακτηριστικό είναι ότι βρέθηκαν λίγα κλειστά αγγεία, εν αντιθέσει με την άβαφη και χειροποίητη κεραμική που ήταν σε πληθώρα. Ο λάκκος όπου και βρέθηκαν τα ανωτέρω αγγεία ήταν ένας «σκουπιδότοπος» και περιείχε 20.000 θραύσματα αγγείων.			

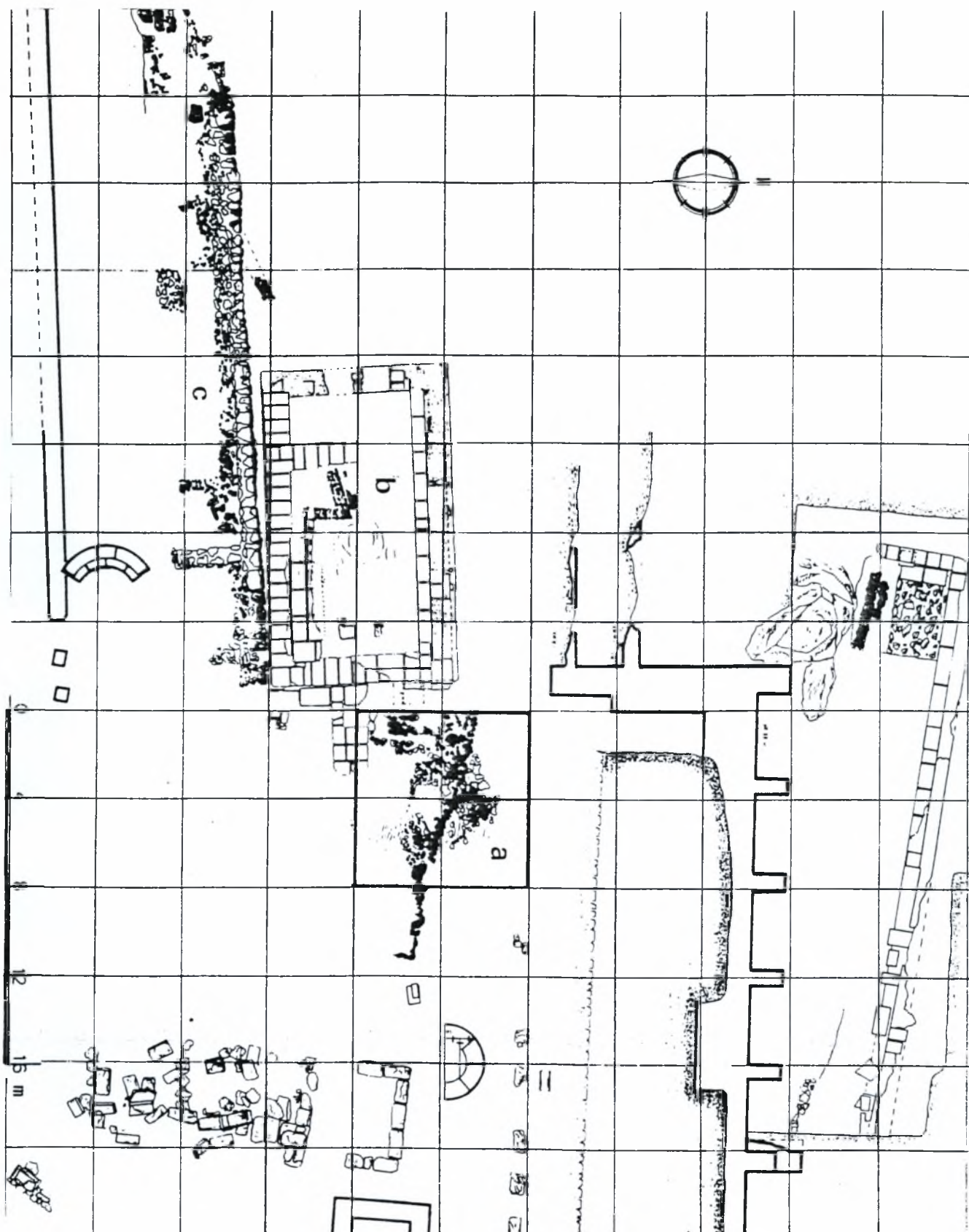
Πίνακας 5 : Χρονολογικό διάγραμμα κεραμικής.

	ΥΕ Ι	ΥΕ ΙΙ	ΙΙΑ1	ΙΙΑ2	ΙΙΒ1	ΙΙΒ2	ΙΙΓ1	ΙΙΓ2	ΙΙΓ3
Μεγάλοι πιθαμοφορείς	-	-							
Πιθαμοφορέας, Πιθαμοφορίσκος	-	-	-	-	-	-			
αμοφορίσκος						-	-	-	-
αλάβαστρο	-	-	-	-	-	-			
πρόχους		-	-	-	-	-	-	-	-
Υψίποδη πρόχους		-							
λήκυθος				-	-	-	-	-	-
υδρία					-	-	-	-	-
φλασκί			-	-	-	-	-	-	-
Ψευδόστομοι αμοφορείς		-	-	-	-	-	-	-	-
αρύταινα				-	-	-	-	-	-
Κύαθος (και όλες οι παραλλαγές του)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Κύπελλο τύπου Βαφειού	-	-							
Κύπελλο αμφίκοιλο			-	-	-	-	-	-	-
Κυαθόμορφη κύλικα		-	-	-					
κρατήρας			-	-	-	-	-	-	
σκύφος				-	-	-	-	-	-
λεκάνη				-	-	-	-	-	-
στάμνος							-	-	-

Πίνακας 6 : Συνοπτικός πίνακας με τα κυριότερα ευρήματα των 4 θέσεων.

	Αθηνά Αφαία	Απόλλων Μαλεάτας	Ισθμία	Τσούγκιζα
Είδη αγγείων				
Απίοσχημος αμφορέας	-	;	-	-
Αλάβαστρο	x	;	x	x
Πρόχους	x	;	x	x
Ψευδόστομος αμφορέας	x	;	x	-
Φλασκί	x	;	x	-
Ασκός	x	;	x	x
Δαχτυλιόσχημο αγγείο	x	;	-	;
Ζωόμορφο Ρυτό	x	;	;	-
Κρατήρας	x	;	x	-
Κύπελλα&Φιάλες	x	x	x	x
Φιάλη με προχοή	x	;	;	-
Δίσκος	-	;	-	-
Μικκύλα χειροποίητα	x	;	x	x
Μικκύλα με τροχό	x	;	-	x
Κύπελλα&Φιάλες άβαφες	x	;	;	;
Κύλικες	x	x	x	x
Κωνικά κύπελλα	x	x	x	x
Διάφορα				
Σφραγίδες	x	x	x	-
Οπλισμός	x	x	-	-
Μεταλλικά αντικ.	-	x	x	;
Λίθινα αντικ.	-	x	;	-

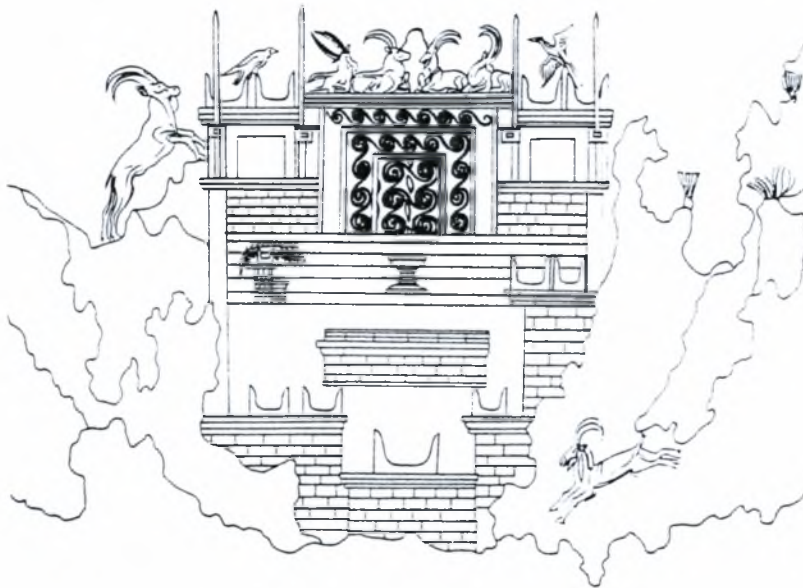
Παράρτημα εικόνων

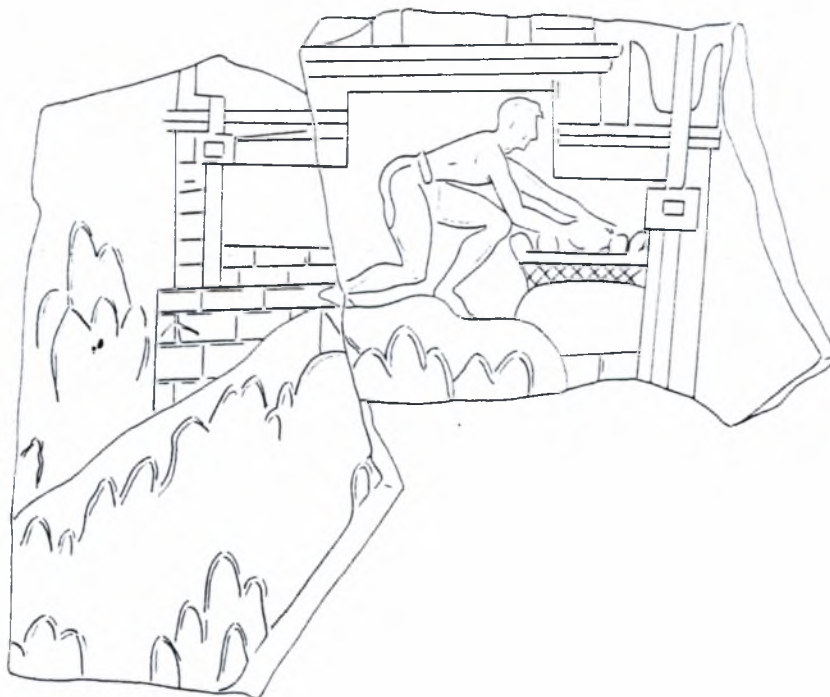
Εικόνα 1. Γενικό πλάνο ιερού Απόλλωνα Μαλεάτα. α: Κατάλοιπα Υστερογεωμετρικής περιόδου, κωνική κατασκευή πάνω από το μυκηναϊκό συγκρατητικό τοίχος, β: Οι αρχαίοι και μυκηναϊκοί τοίχοι κάτω από το ναό, γ: Ο μακρύς μυκηναϊκός συγκρατητικός τοίχος Ν του ναού. (Berquist, B. 1988, σελ. 26).

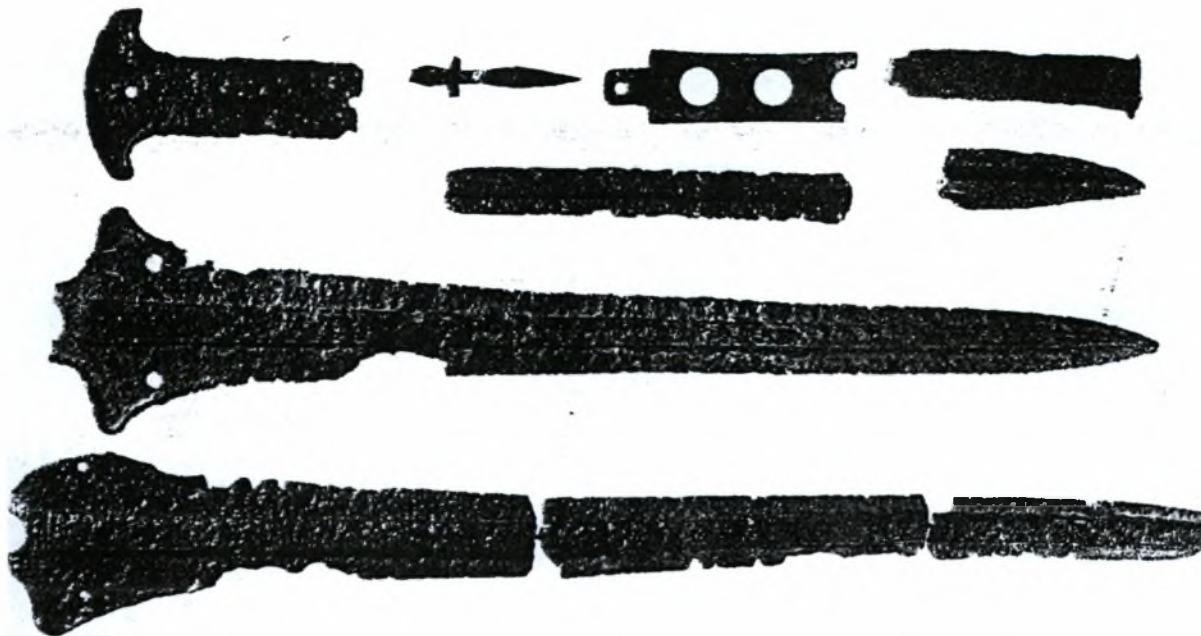
Εικόνα 2. Πέτσοφας, κάτοψη του ιερού και ανακατασκευή του υπό Rutkowski (φάση II). (Rutkowski, B. 1986, σελ. 82)

Εικόνα 3 α. Ζάκρος, ρυτό (αναπαράσταση). (Rutkowski, B. 1986, σελ. 83)

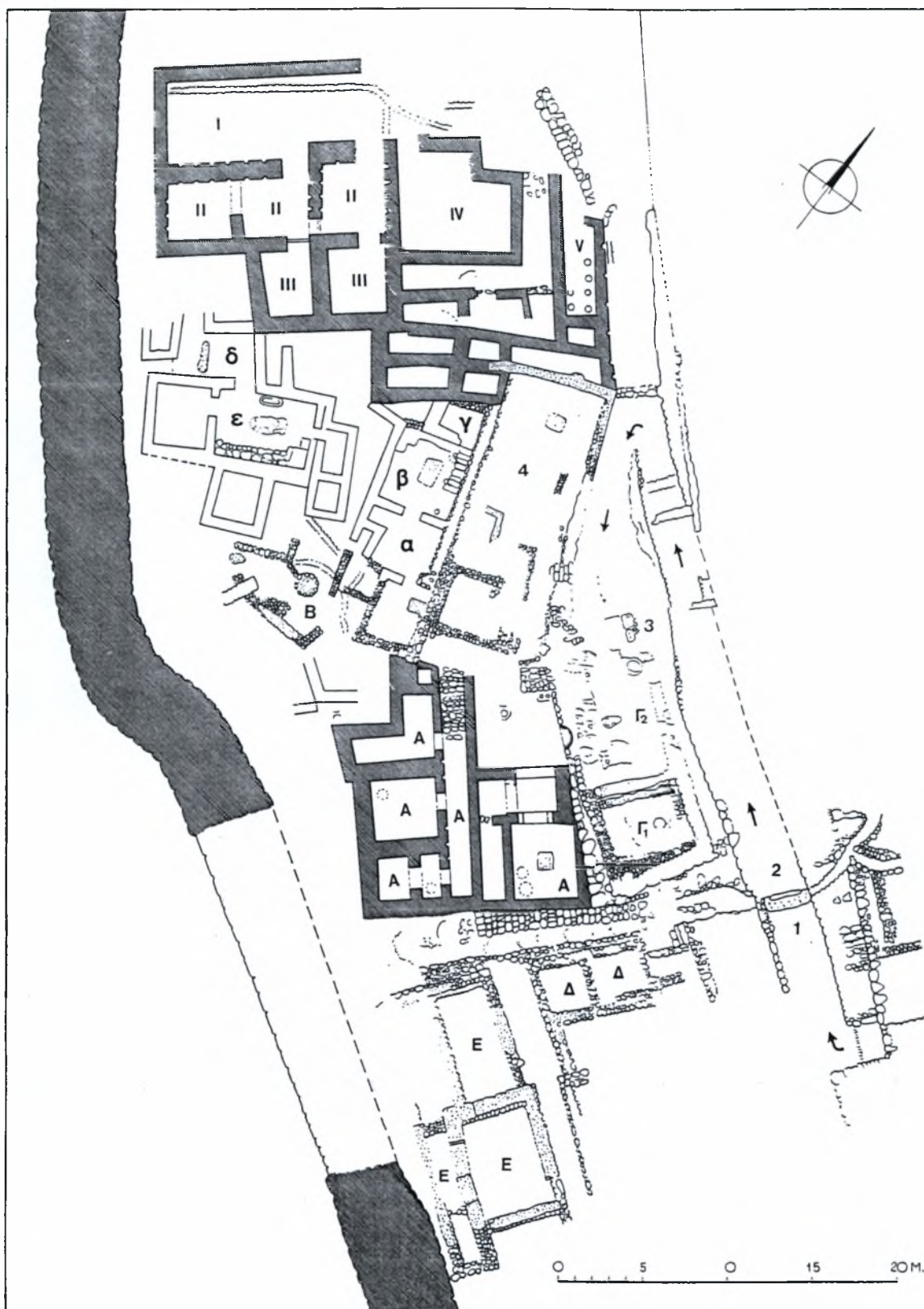
Εικόνα 3 β. Κνωσός - Γυψάδες, ρυτό (αναπαράσταση) (Rutkowski, B. 1986, σελ. 83).

Εικόνα 4. Ξίφη που βρέθηκαν στις στάχτες του μυκηναϊκού βωμού (Παπαδημητρίου). (Lambrinoudakis, V. 1981 , σελ. 65)

Εικόνα 5α. Το Θρησκευτικό Κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών. Αεροφωτογραφία. (Βασιλικού, Ντ. 1995, σελ. 170)

Εικόνα 5β. Το Θρησκευτικό Κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών. Κάτοψη (Γ.Ε.Μυλωνάς). 1. Πομπική Οδός, 2. Είσοδος στο Θρησκευτικό Κέντρο, 3. Βωμός, 4. Αυλή, Α. Οικία Τσουντα, Β. Βωμός, Γ1,Γ2. Ναός, Δ,Ε, Κτίρια που συνδέονται με το Θρησκευτικό Κέντρο, α,β,γ. Κτίριο των Ειδώλων, δ,ε. Κτίριο των Τοιχογραφιών, Ι-Υ Νότια Οικία. (Βασιλικού, Ντ. 1995, σελ. 171)

180

181

182

183

184

185

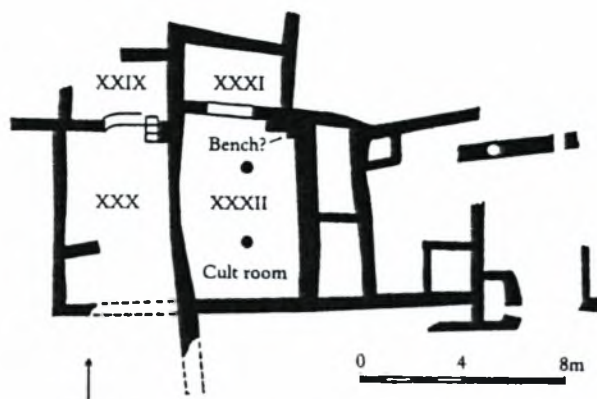
Εικόνα 6. Ειδώλια από το Θρησκευτικό Κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών. Γύρω στο 1200 π.Χ. Πηλός. Η μορφή 181 κρατά αντικείμενο που είχε λατρευτική χρήση. Οι μορφές 185 και 186 κρατούν σφυρί, η μορφή 187 κρατούσε ίσως περιδέραιο. Ναύπλιο, Αρχαιολογικό Μουσείο. (Βασιλικού, Ντ. 1995, σελ. 254 - 255)

Εικόνα 7. Πύλος, το ανάκτορο του Νέστορα. (Rutkowski, B. 1986, σελ. 193)

Εικόνα 8. Το ανάκτορο των Μυκηνών. Κάτοψη (Γ. Ε. Μυλωνάς).
 53. Κεντρική αυλή του ανακτόρου, 55-57. Μέγαρο. (Βασιλικού, Ντ. 1995, σελ. 176).

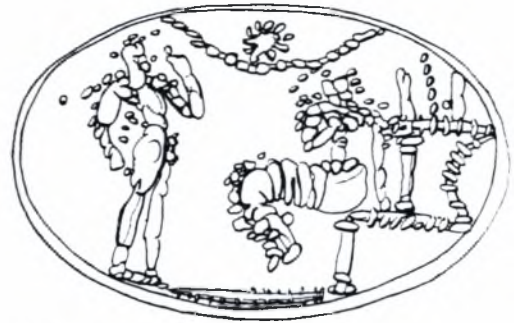
Εικόνα 9. Ασίνη, σχέδιο Οικίας G. (Wright, J. 1994, σελ. 64)

Εικόνα 10. Ειδώλια των τύπων Φι (Φ), Ταυ (Τα) και Ψι (Ψ). (S.Hood) (Βασιλικού, Ντ. 1995, σελ. 260)

292. Mycenae. Gold ring. FGK, Fig. 33.3.

295. Mycenae. Gold ring. FGK, Fig. 33.2.

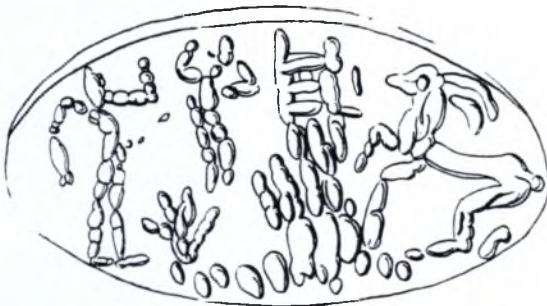

296. Mycenae. Gold ring. FGK, Fig. 1.4.

297. Mycenae. Gold ring. FGK, Fig. 2.8.

293. Pylos. Gold ring. FGK, Fig. 2.6.

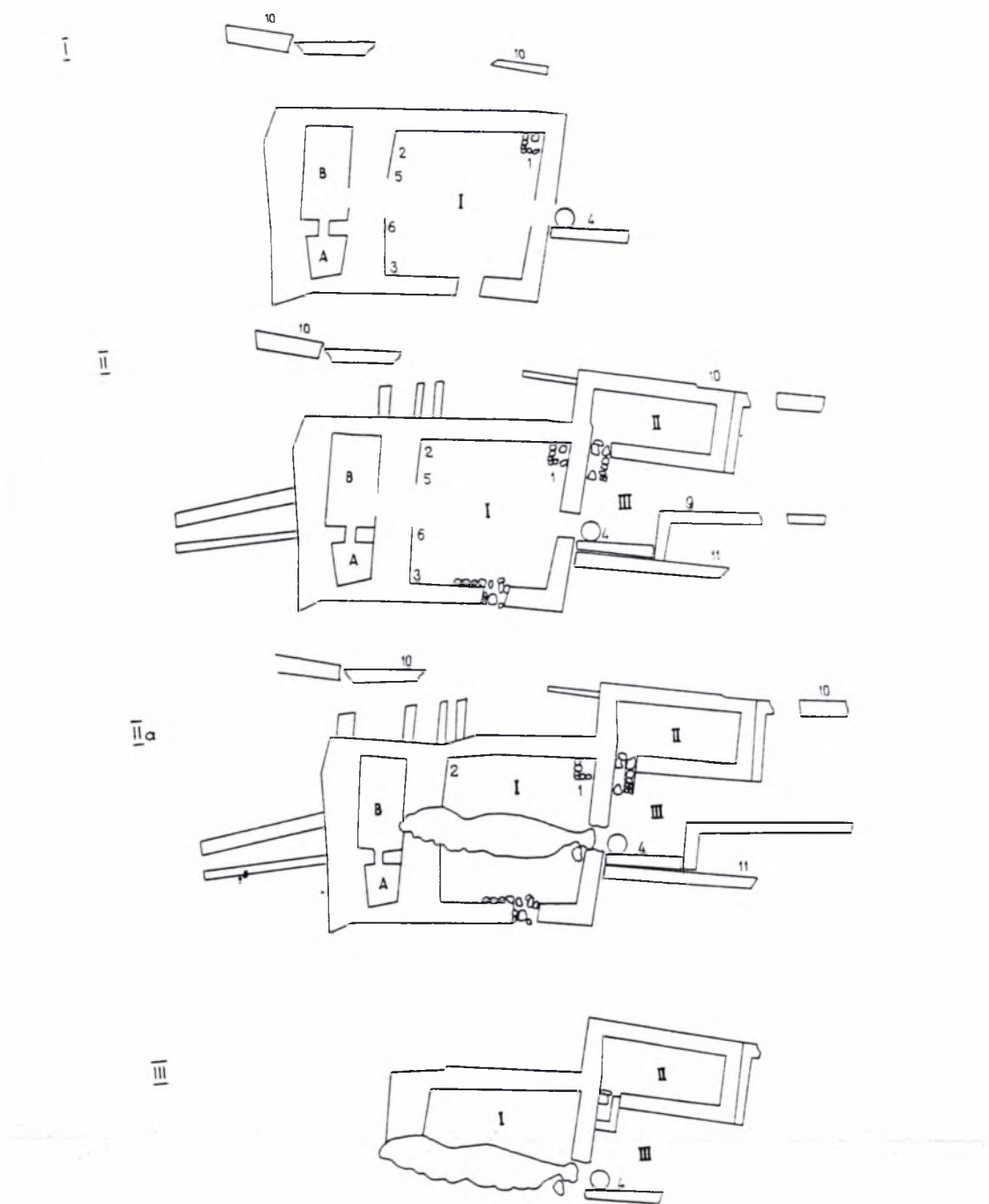
294. Dendra. Gold ring. FGK, Fig. 1.12.

298. Vaphio. Gold ring. FGK, Fig. 13.6.

Εικόνα 11. Χρυσά Σφραγιστικά Δαχτυλίδια.
 292, 295, 296, 297 : Μυκήνες
 293 : Πύλος
 294 : Δενδρά
 298 : Βαφειό

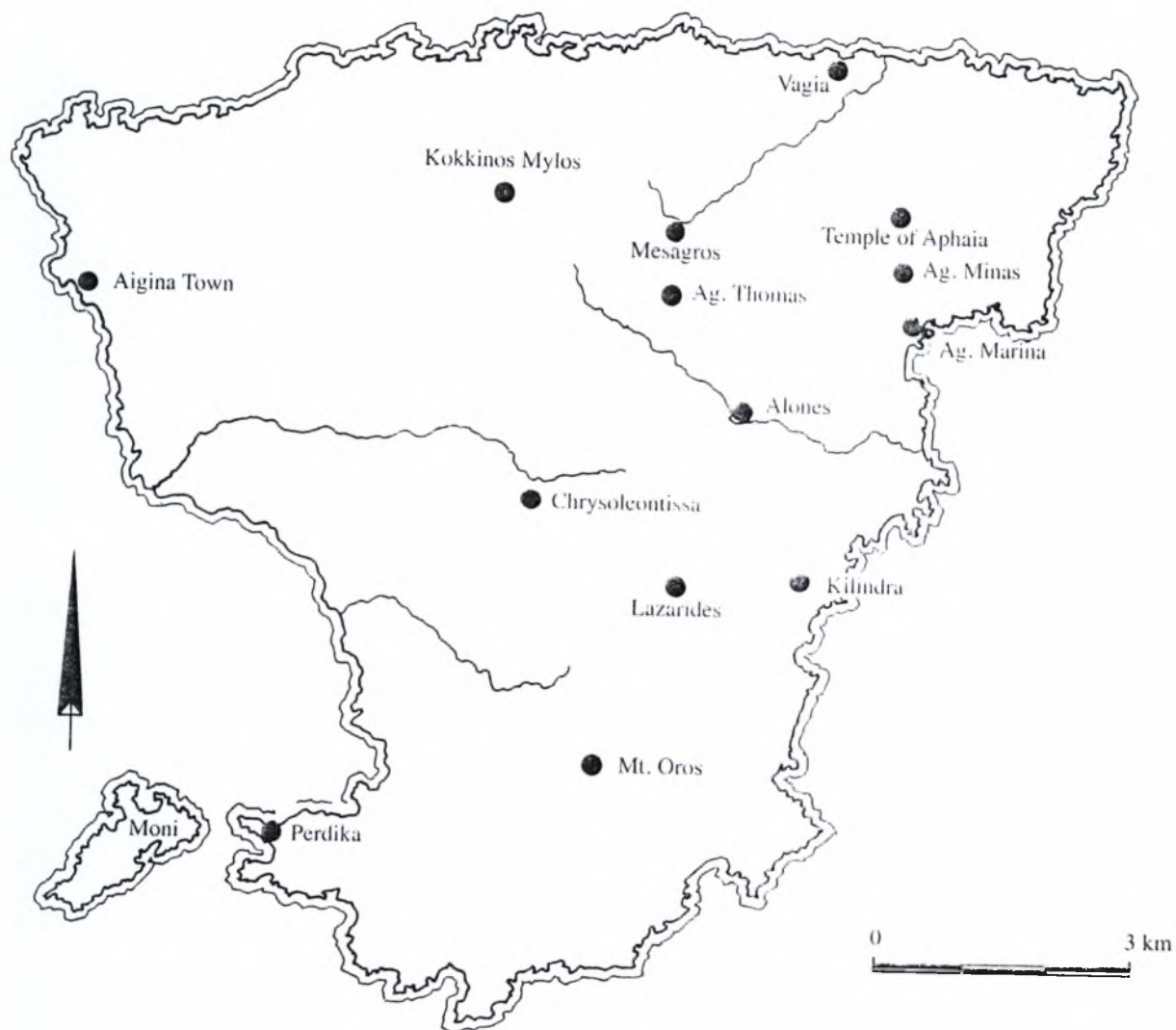
Εικόνα 12. Φυλακωπή, κύριες φάσεις του ιερού. (Antiquity 52, 1978)
(Rutkowski, B. 1986, σελ. 181)

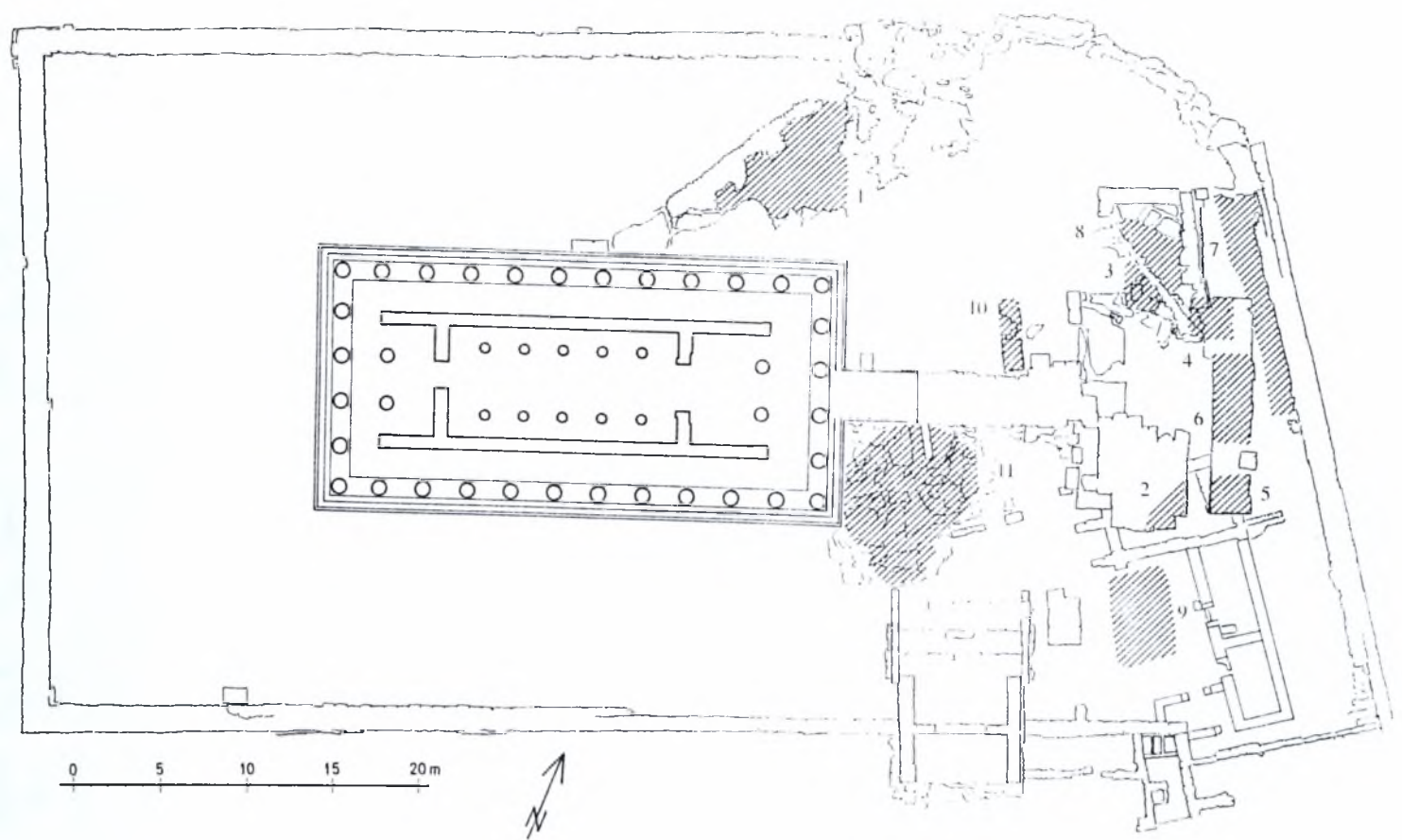
Εικόνα 13. Φυλακωπή. « Κυρία της
Φυλακωπής» (Renfrew)
(Rutkowski, B. 1986, σελ. 183)
←

Εικόνα 14. Φυλακωπή. Κεφάλι
ειδωλίου με μάτια καλυμμένα με
χρυσό. (Antiquity 52, 1978)
(Rutkowski, B. 1986, σελ. 185)

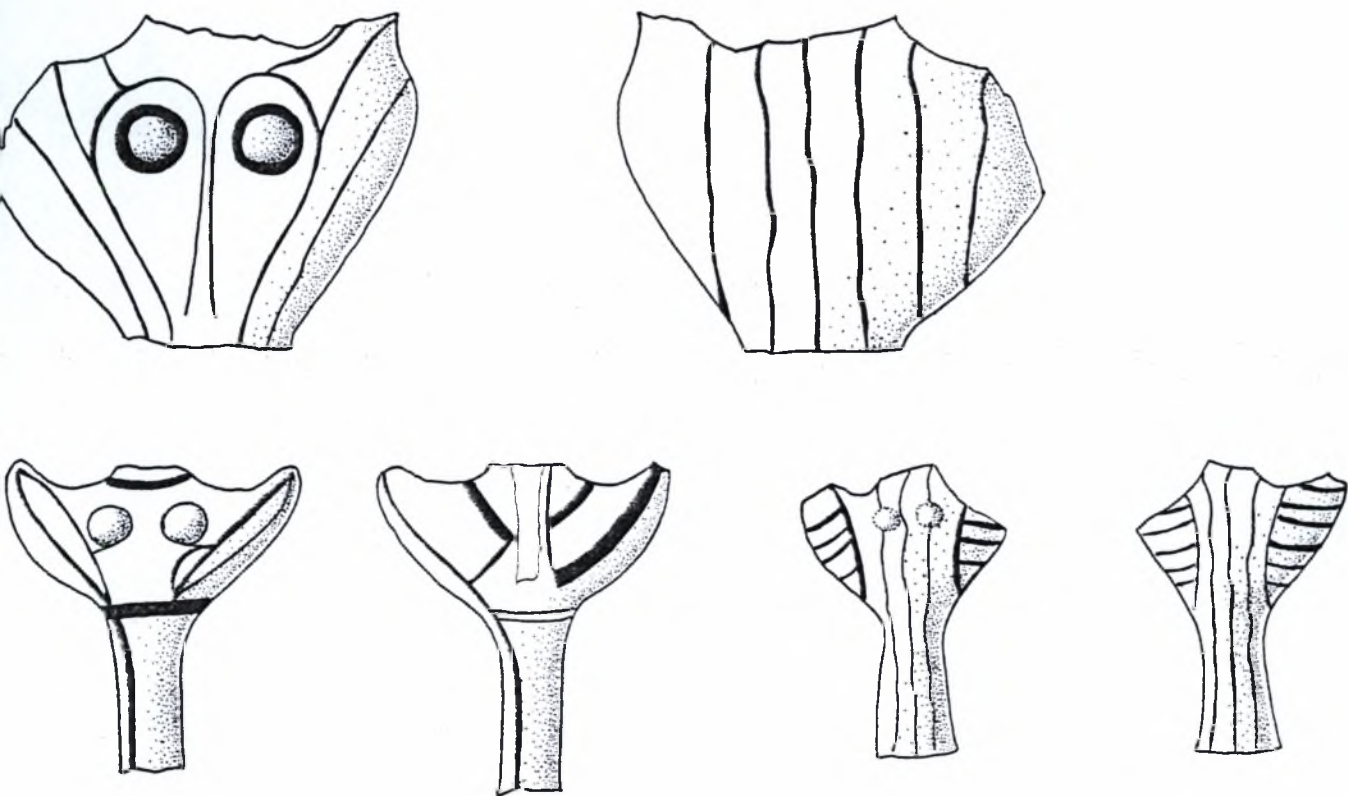

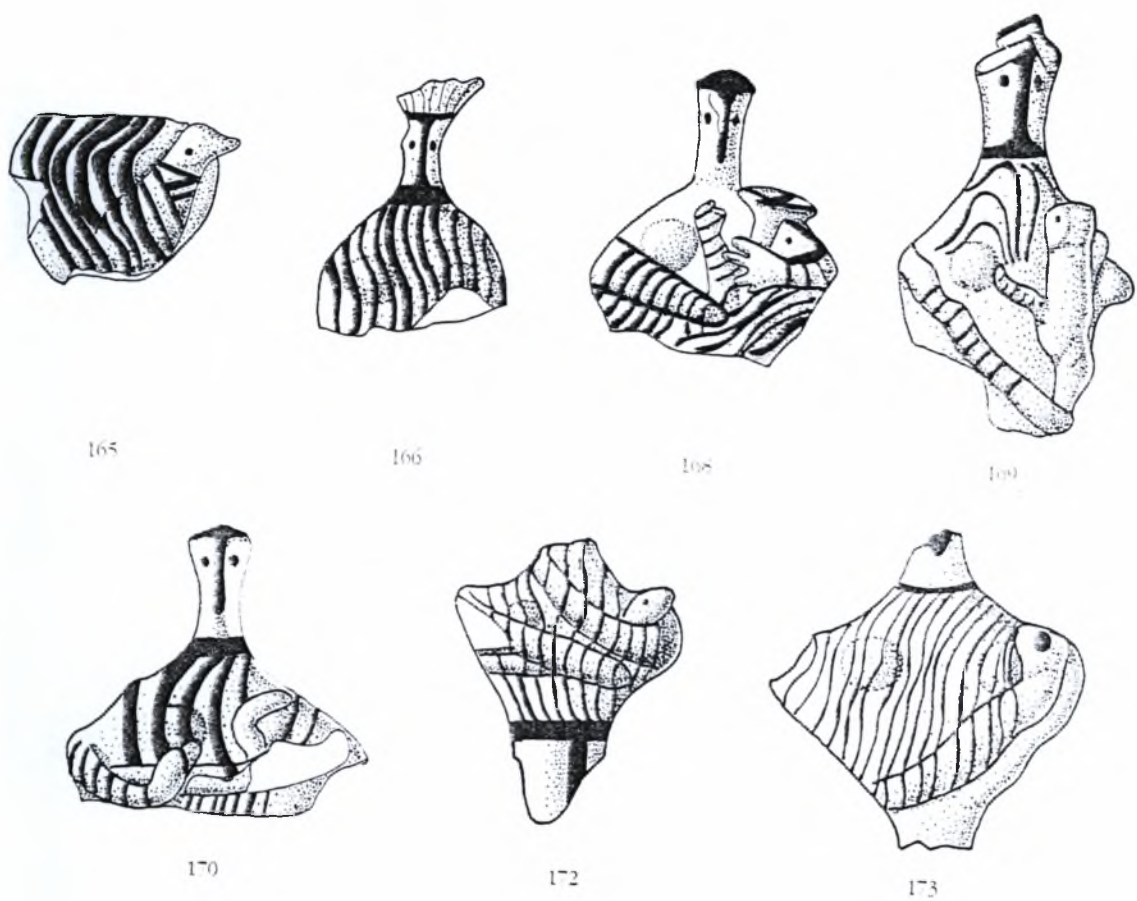
Εικόνα 15. Το νησί της Αίγινας.

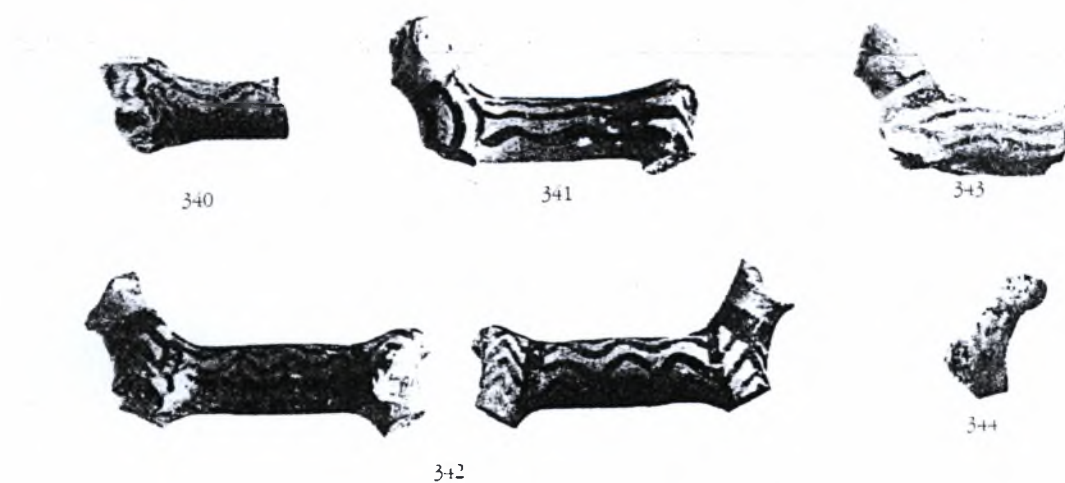
Εικόνα 16. Τέμενος της Αφαιας. 1 - 11 : Σημεία όπου βρέθηκαν μυκηναϊκά αντικείμενα. (Pilafidis - Williams, K. 1998. figure 2)

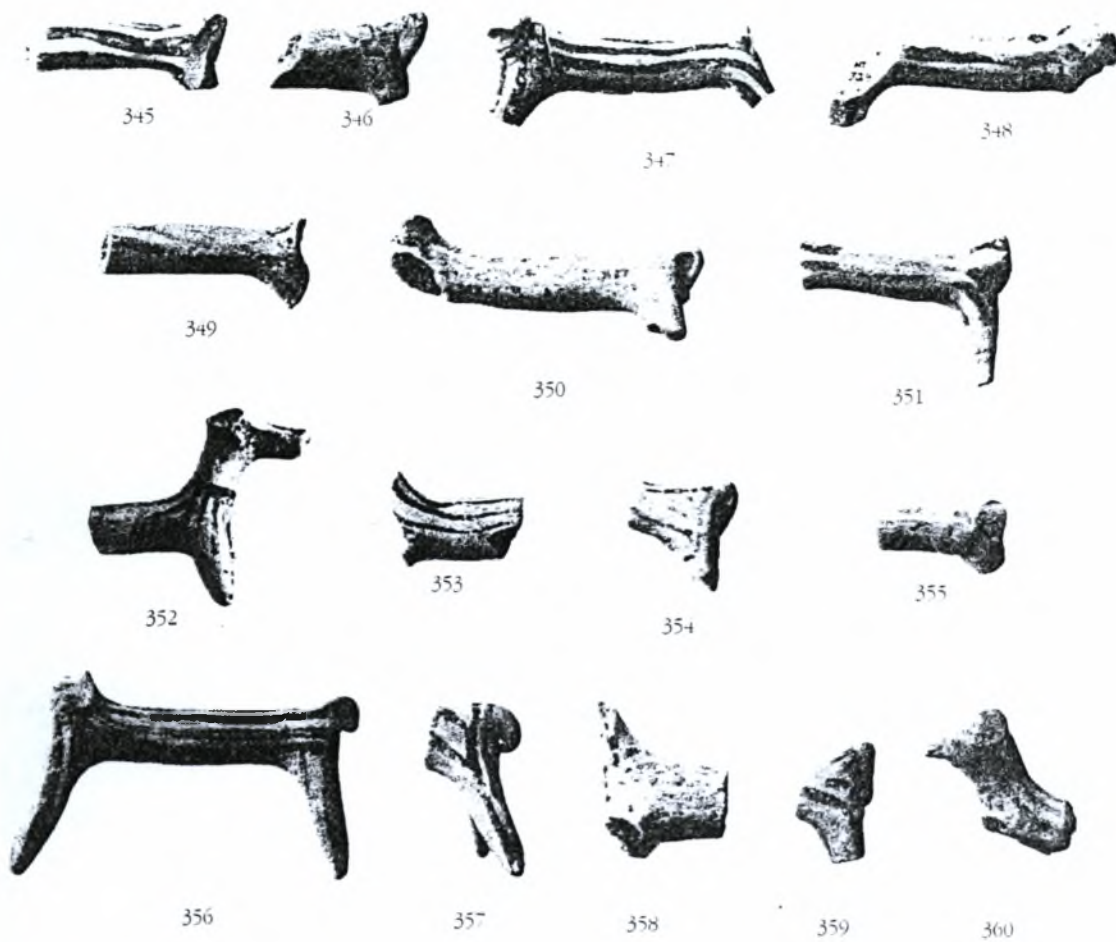
Εικόνα 17. Ειδώλια Ανθρωπόμορφα (Pilafidis-Williams, 1998, plate 1)

Εικόνα 18. Κουροτρόφοι (Pilafidis – Williams, 1998. plate 2)

Εικόνα 19. Ζωόμορφα ειδώλια με κυματιστή διακόσμηση. (Pilafidis-Williams, 1998, plate 47)

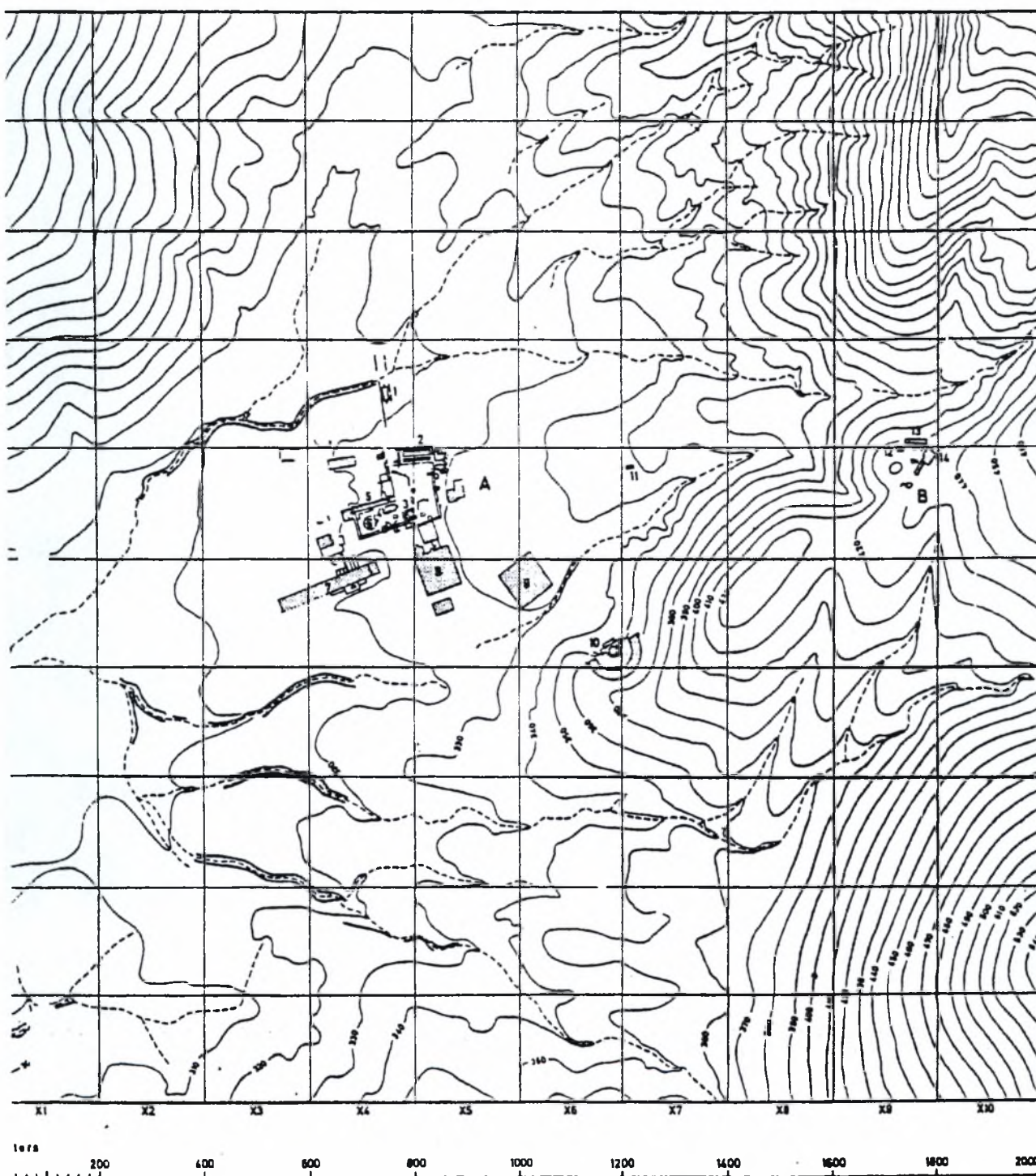
Εικόνα 20. Ζωόμορφα ειδώλια με γραμμική διακόσμηση - παράλληλες ίσιες γραμμές. (Pilafidis-Williams, 1998, plate 47)

Εικόνα 21. Ζωόμορφα ειδώλια με διακόσμηση που αναπαριστά σπονδυλική στήλη [spine type animals]. (Pilafidis-Williams, 1998, plate 50)

Εικόνα 21. Ζωόμορφα ειδώλια με ασυνήθιστη ή καθόλου διακόσμηση. (Pilafidis-Williams, 1998, plate 51).

Εικόνα 22. Γενική κάτοψη περιοχής Επιδαύρου. Α. Ιερό Ασκληπιού, Β. Ιερό Απόλλωνα Μαλεάτα. [κλίμακα 1:5000]
(Ελληνική Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού).

Εικόνα 23. Λείψανα ΠΕ κατασκευών και του ανδρήρου του μυκηναϊκού βωμού στη ΒΑ γωνία του ναού του Απόλλωνα. (ΠΑΕ 1977, πίναξ 120)

Εικόνα 24. Κυνόρτιον. Φωτογραφία της ύστερης Γεωμετρικής κωνικής κατασκευής που βρίσκεται πάνω από το μυκηναϊκό συγκρατητικό τοίχος της Β πλευράς. (Berquist, B. 1988. σελ. 28)

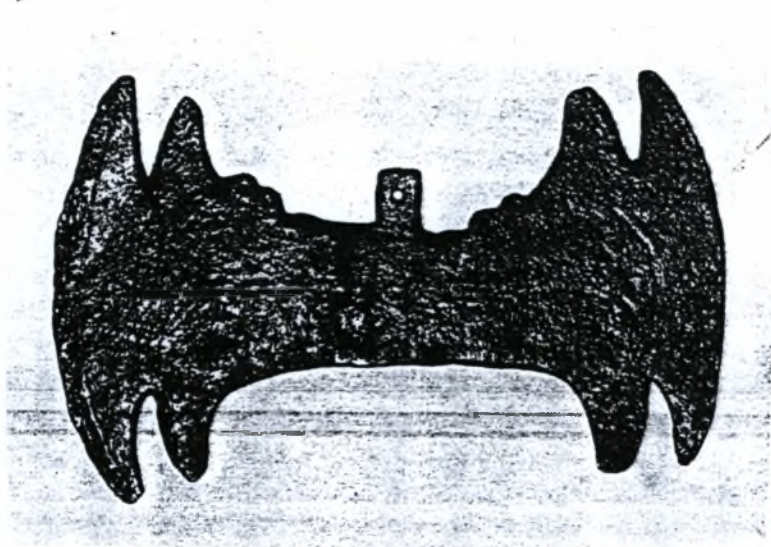
Εικόνα 25. Η συνέχεια προς Α του ανδήρου του μυκηναϊκού βωμού.
(ΠΑΕ 1977, πίναξ 120)

Εικόνα 26. Κυνόρτιον. Φωτογραφία του μυκηναϊκού συγκρατητικού τοίχους,
κάτω από την κωνική κατασκευή, Β πλευρά. (Berqquist, B. 1988, σελ. 28)

Εικόνα 29. Πήλινο άλογο πιθανόν από άρμα (Παπαδημητρίου).
(Lambrinoudakis, V. 1981. σελ. 63)

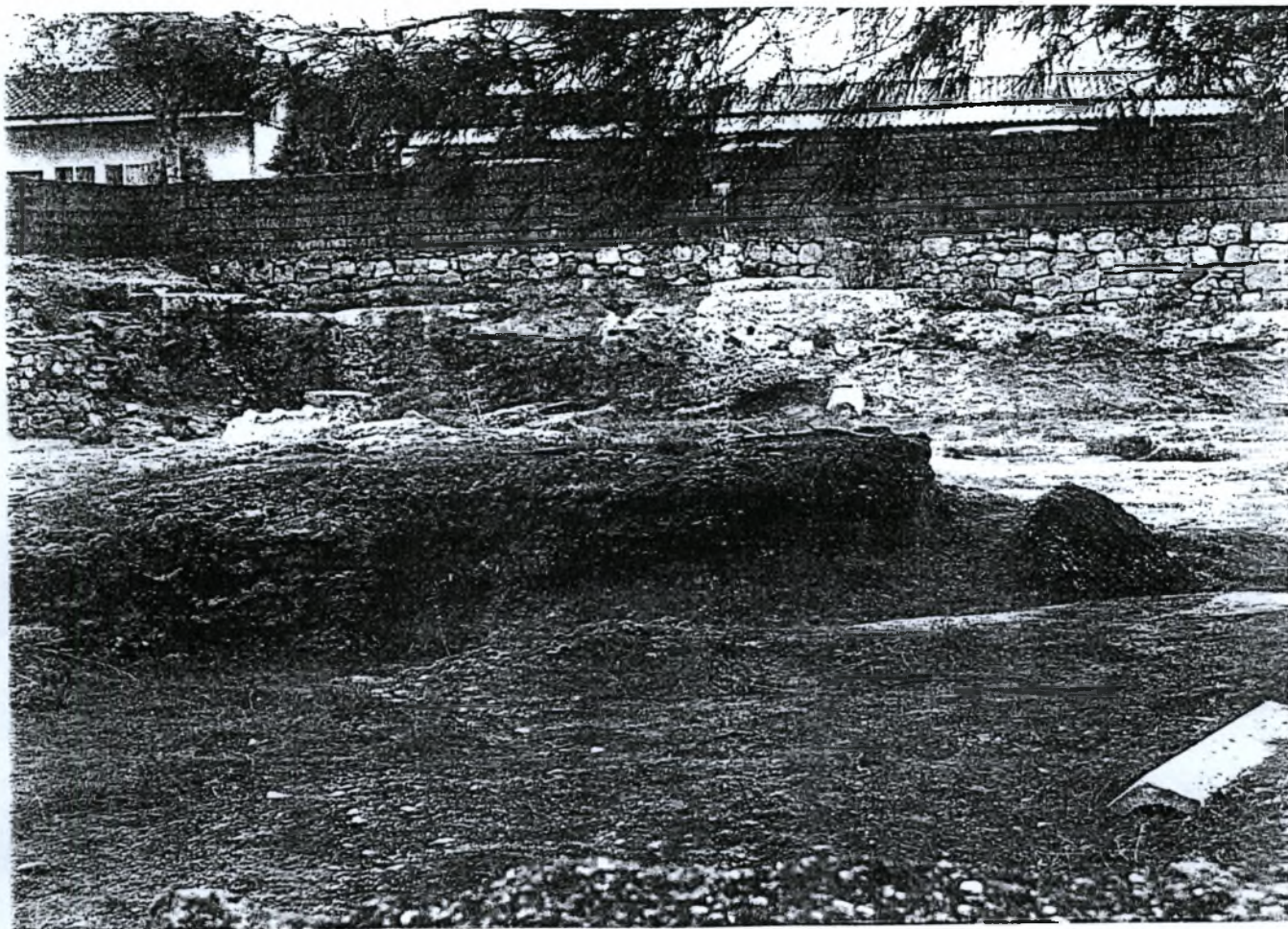
Εικόνα 30. Μεγάλος αναθηματικός χάλκινος διπλός πέλεκυς
(Παπαδημητρίου). (Lambrinoudakis, V. 1981. σελ. 64)

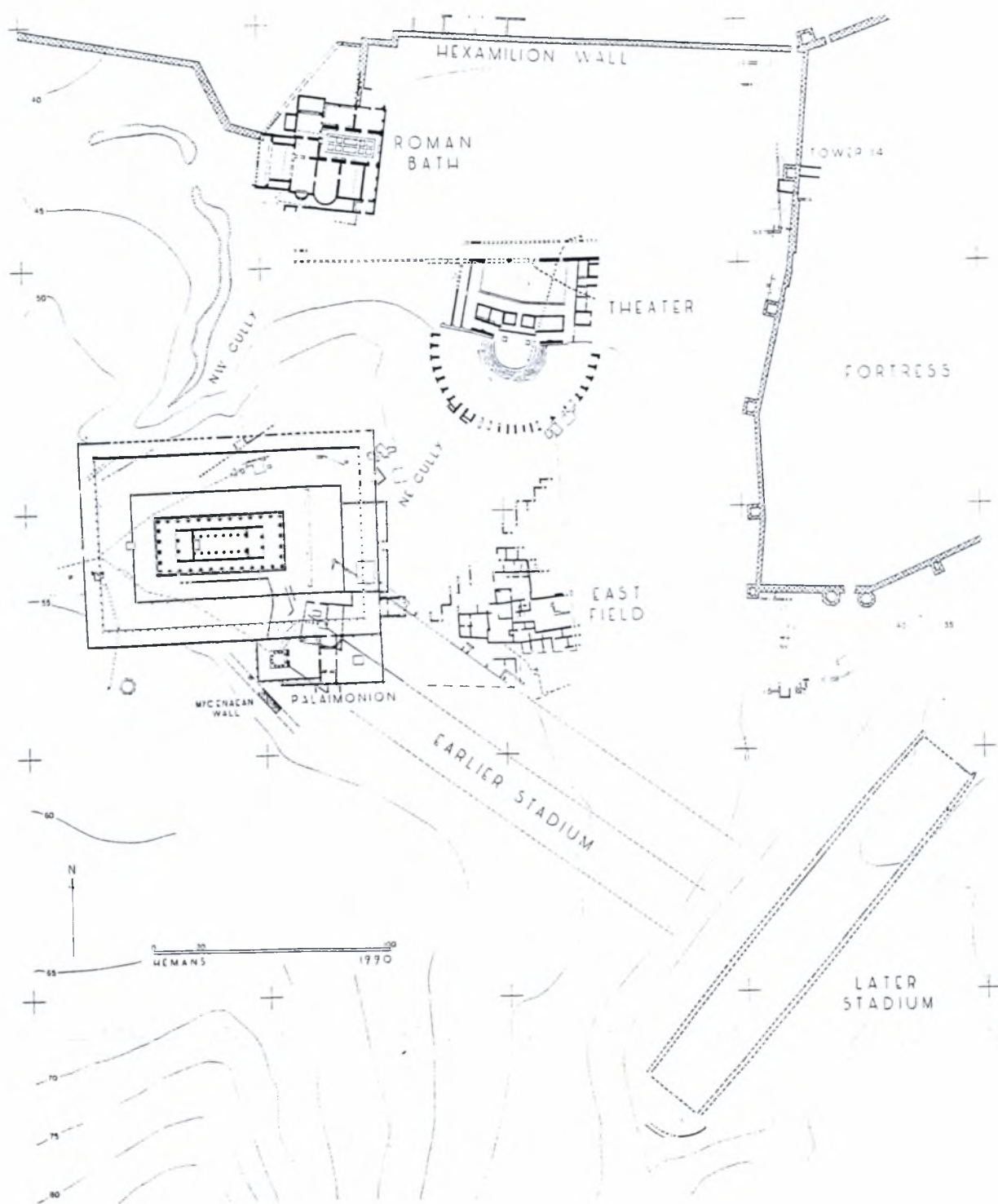
Εικόνα 31. Μικροί αναθηματικοί χάλκινοι διπλοί πελέκεις.
(Lambrinoudakis, V. 1981. σελ. 65)

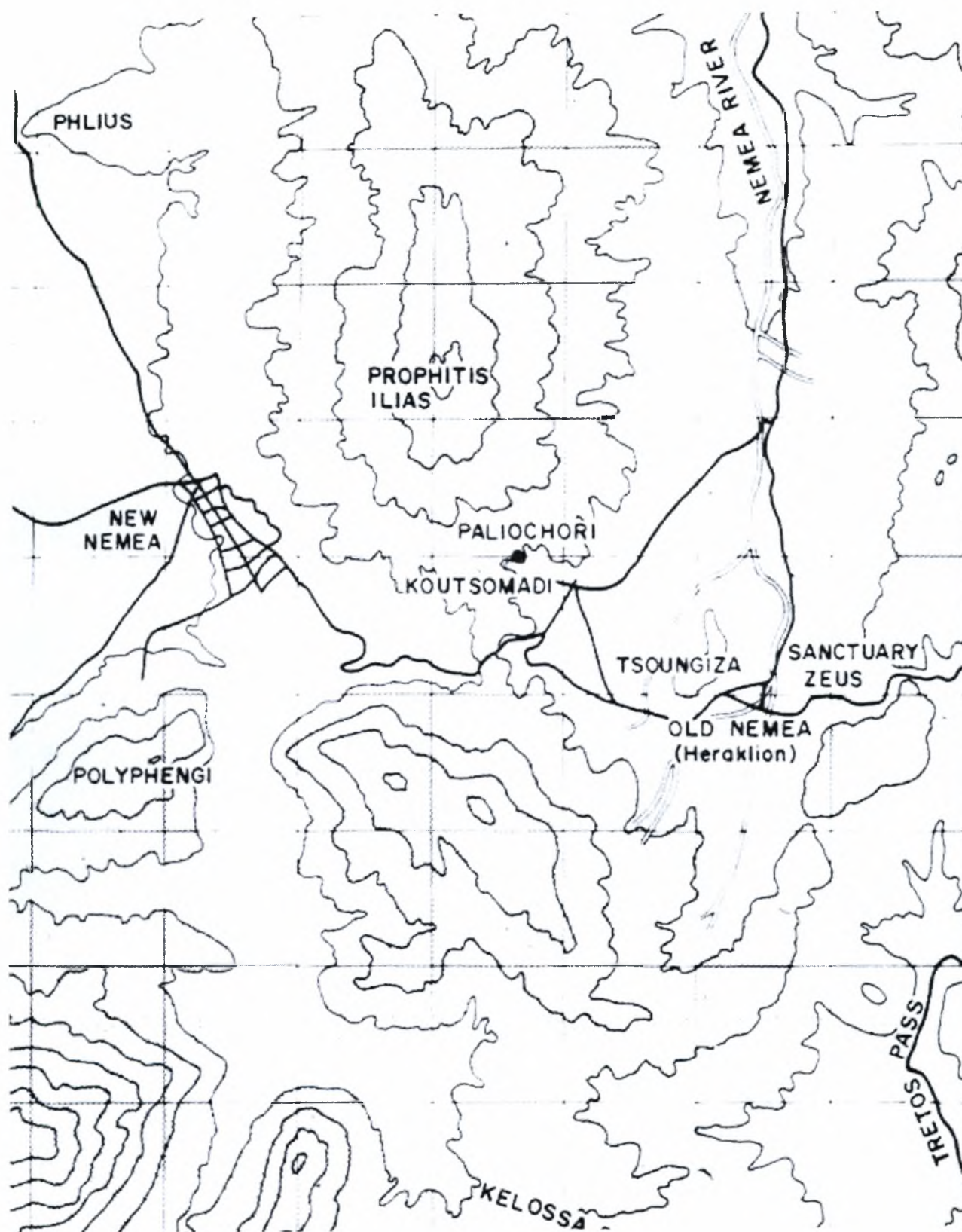
Εικόνα 32. Χάρτης Ισθμίας.

Εικόνα 33. Φωτογραφίες του Κεντρικού Πλατώματος. (Morgan, C. 1990. σελ. 10-11)

Εικόνα 34. Τα κυριότερα μνημεία από το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία (Morgan, C. 1990, σελ. 30)

Εικόνα 35. Γενική κάτοψη της περιοχής της Νεμέας.

Εικόνα 36. Ο λόφος όπου βρίσκεται η Τσούγκιζα.

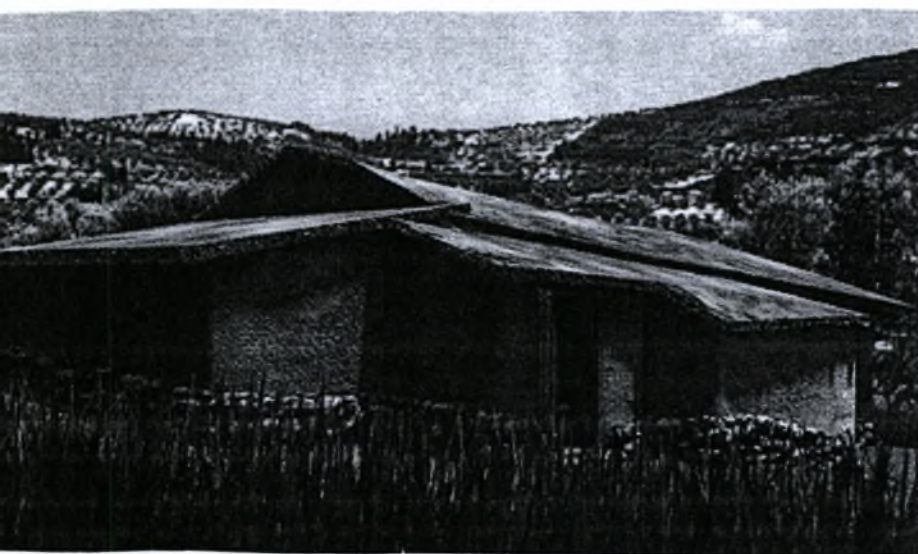
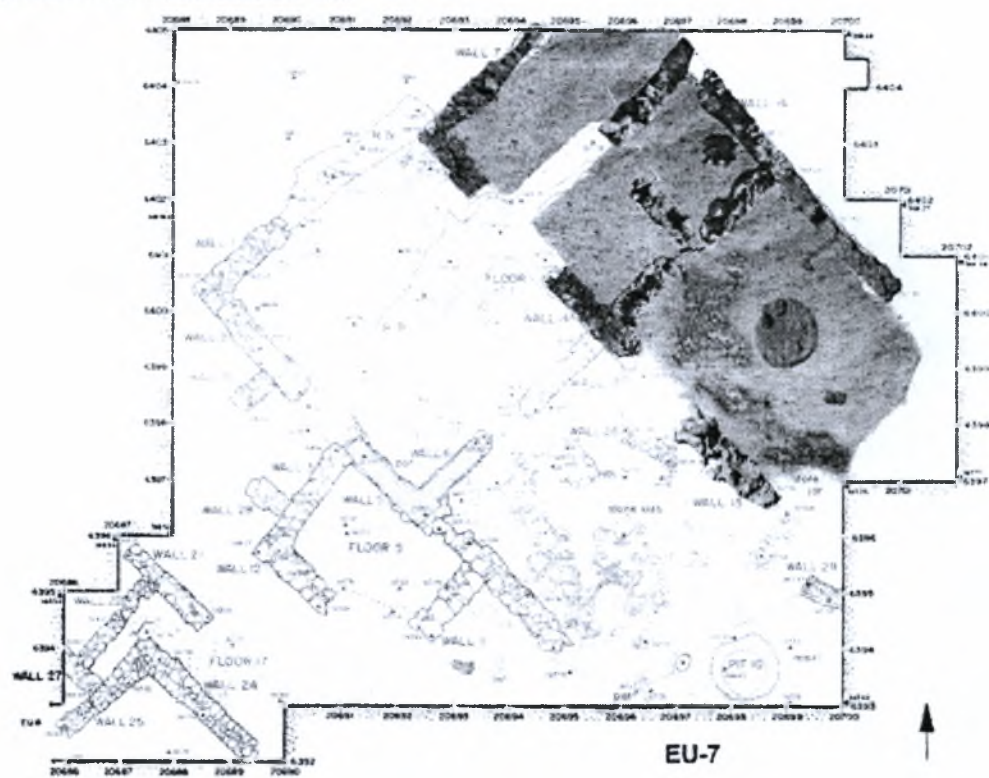

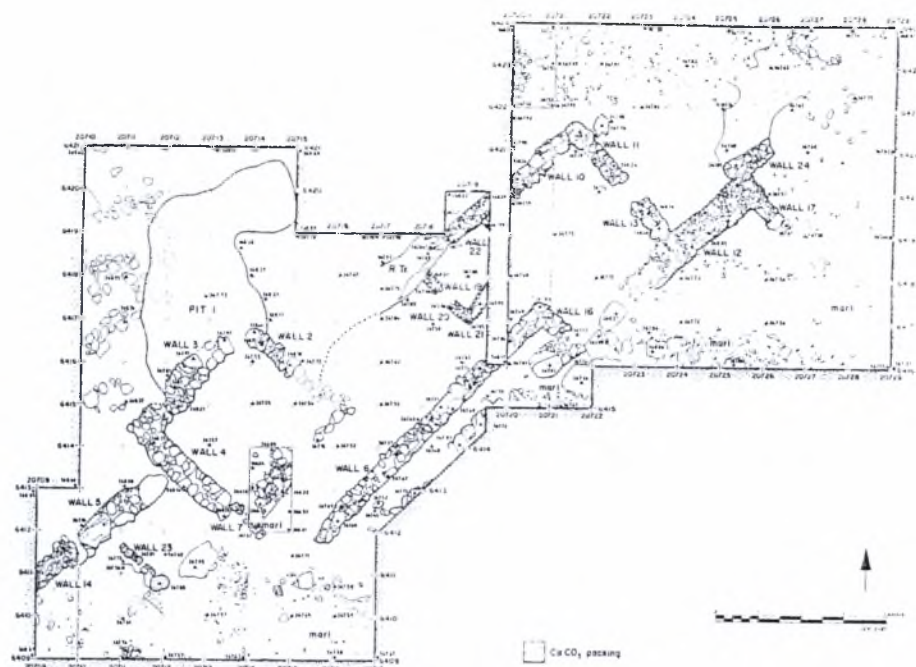
Εικόνα 37. Τσοῦγκιζα. Ενδεικτικά ευρήματα (κυρίως κεραμική) από τους τομείς EU2, EU5, EU9, EU10. (Wright *et al*, 1990, Hesperia 59, Vol IV)

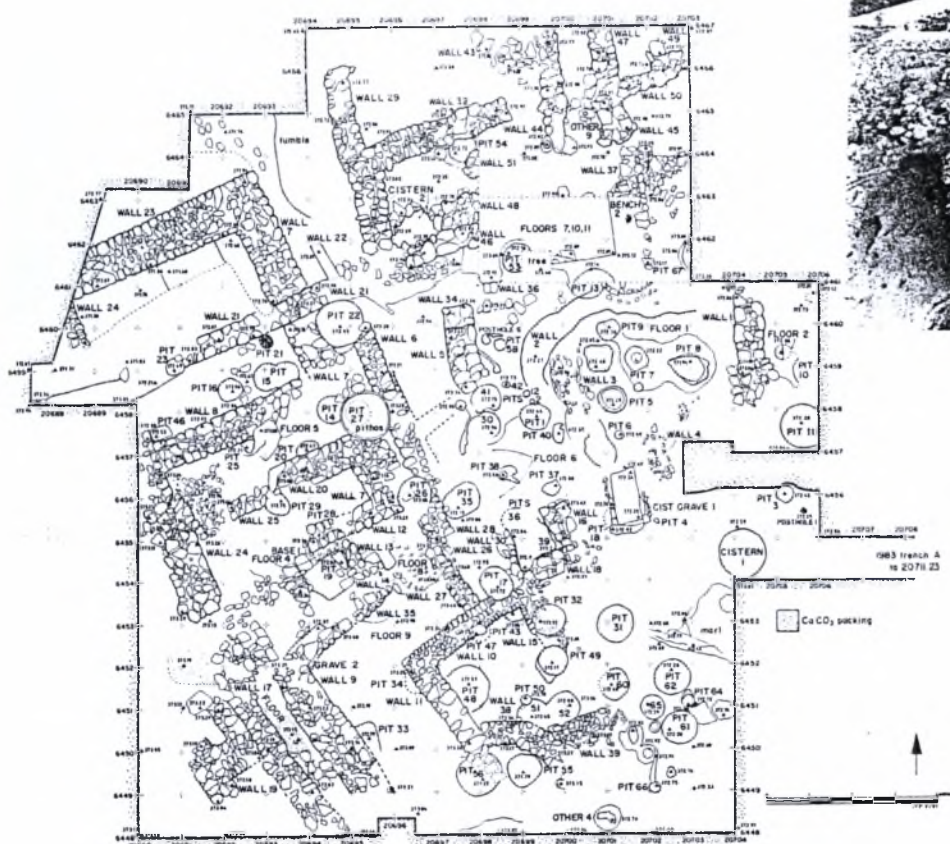
EU7

Εικόνα 38. Τσοῦγκιζα. Τομέας EU7. α. Φωτογραφία (Wright et al, 1990, plate 93), β. Σχέδιο κάτοψης, γ. Ανακατασκευή βάσει δεδομένων για το πώς θα έμοιαζε ο εν λόγω τομέας. (http://www.learningsites.com/NVAP_images)

Εικόνα 39. Τσούγκιζα. Τομέας EU2 (Wright *et al*, 1990)

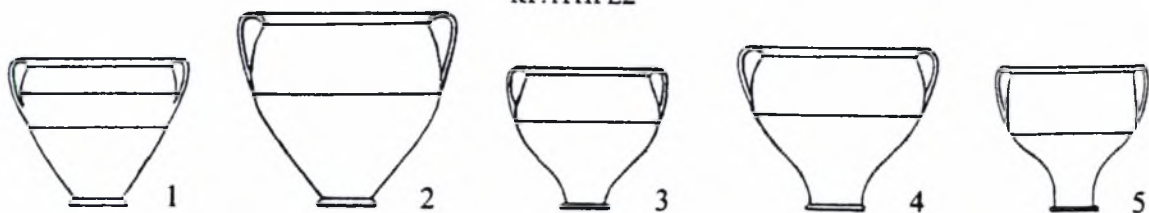
EU5

Εικόνα 40. Τσούγκιζα. Τομέας EU5. α. Φωτογραφία από τα Ν, β. Κάτοψη κατά την ΥΕ III (Wright *et al*, 1990, plate 93)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο.

(Βασιλικού, Ντ. 1995, σελ. 431 - 440)

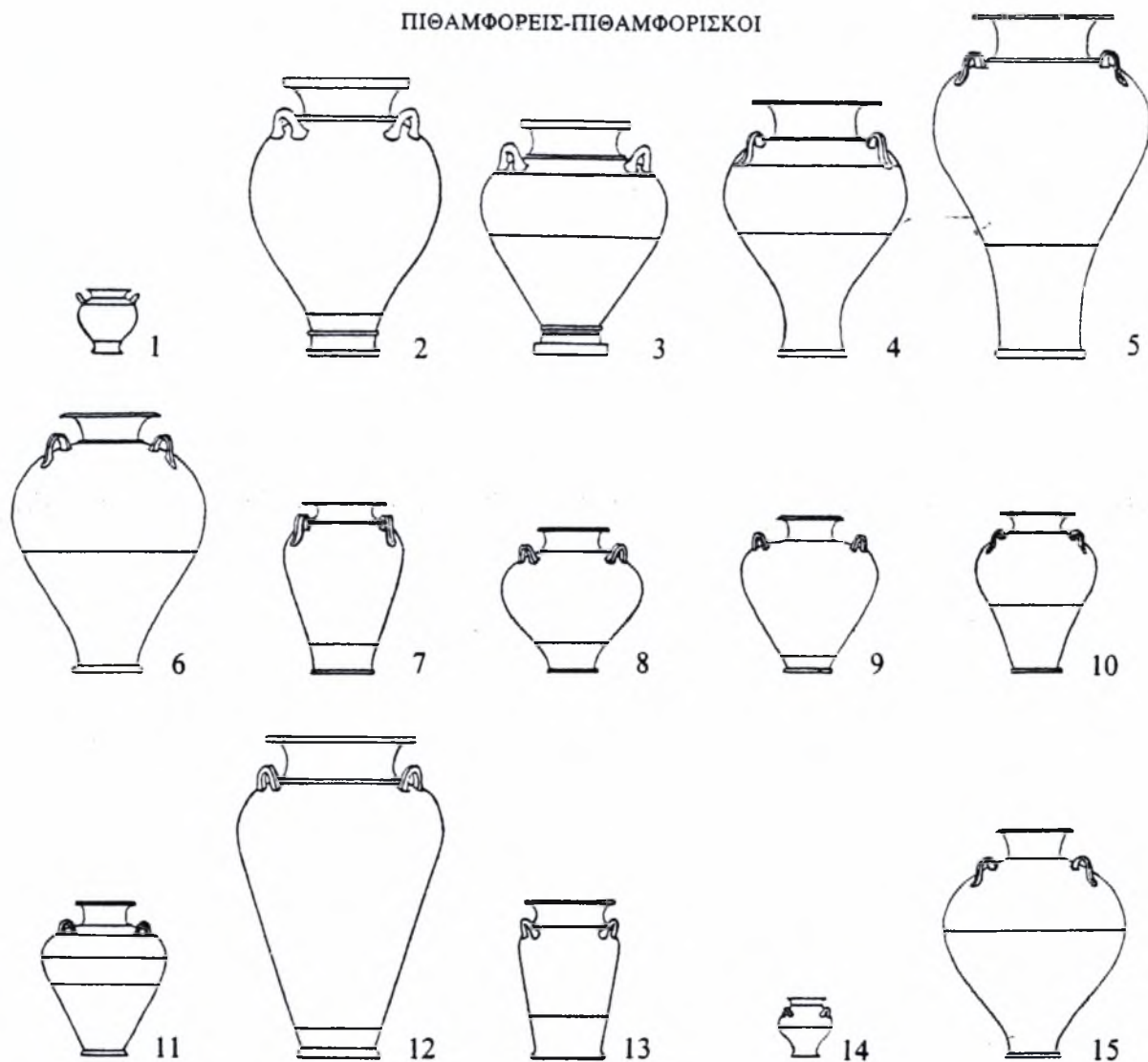
ΚΡΑΤΗΡΕΣ

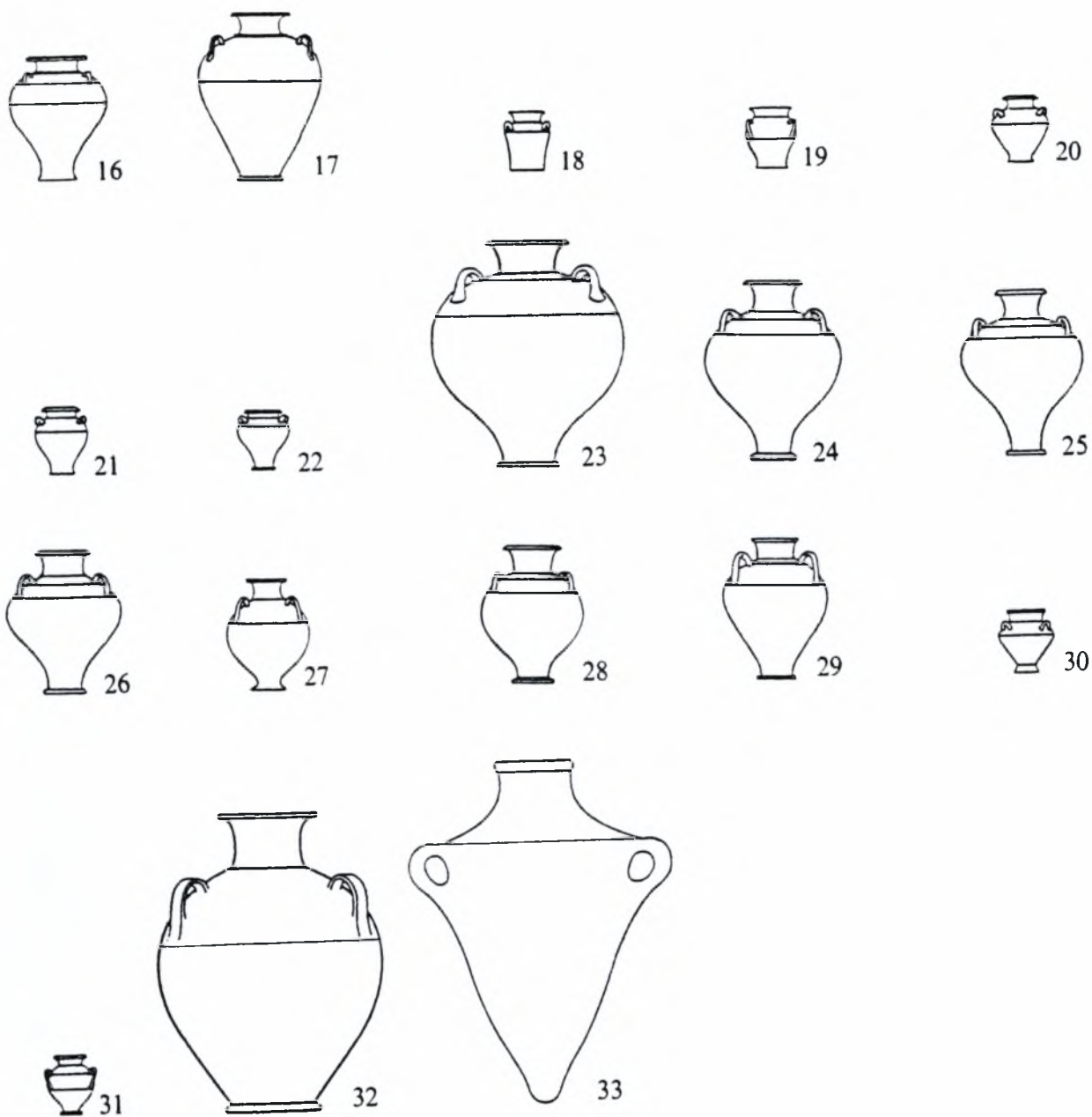

ΑΜΦΟΡΕΙΔΕΙΣ ΚΡΑΤΗΡΕΣ

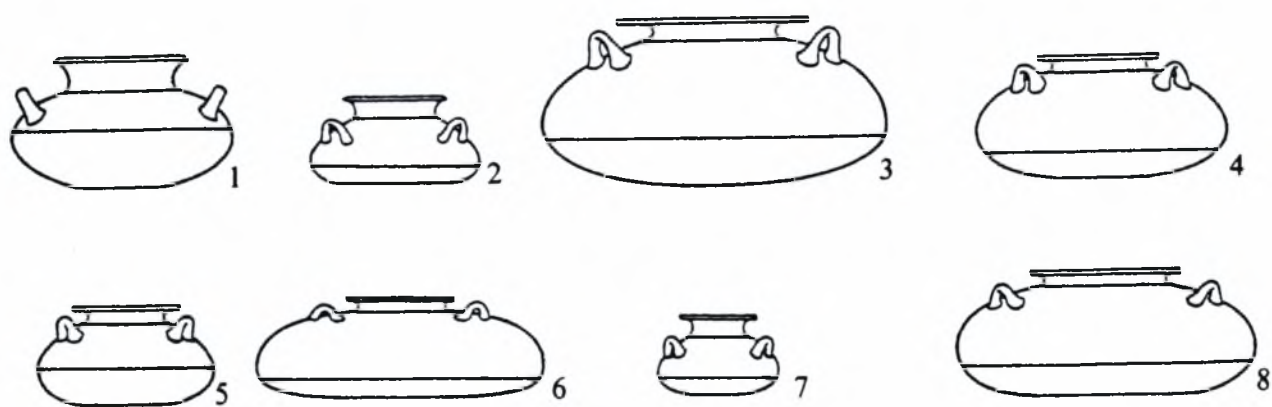

ΠΙΘΑΜΦΟΡΕΙΣ-ΠΙΘΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ

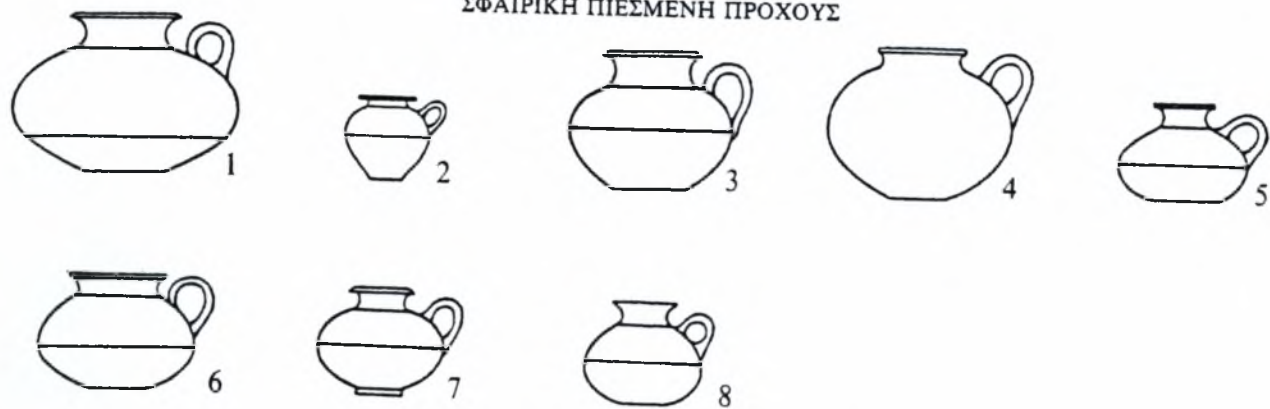

ΑΛΑΒΑΣΤΡΑ

ΣΦΑΙΡΙΚΗ ΠΙΕΣΜΕΝΗ ΠΡΟΧΟΥΣ

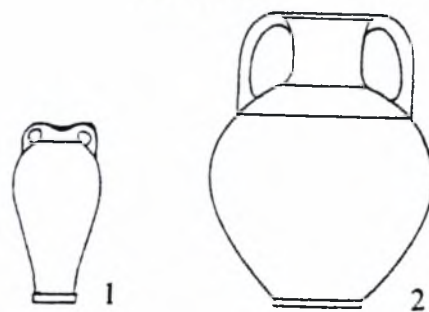
ΑΛΑΒΑΣΤΡΟΕΙΔΗ

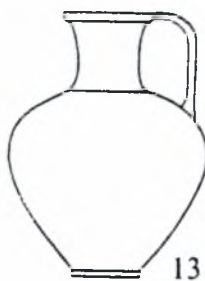
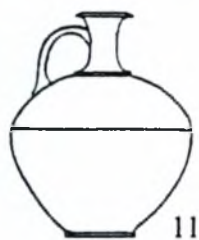
ΓΕΦΥΡΟΣΤΟΜΟΣ
ΑΜΦΟΡΕΑΣ

ΑΜΦΟΡΕΙΣ

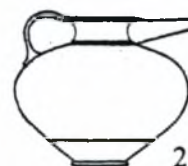
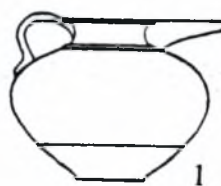
ΠΡΟΧΟΙ

ΧΥΤΡΕΣ

ΓΕΦΥΡΟΣΤΟΜΕΣ ΠΡΟΧΟΙ

ΑΜΦΟΡΕΙΔΗΣ
ΠΡΟΧΟΥΣ

ΠΡΟΧΟΥΣ
ΜΕ ΣΩΛΗΝΩΤΗ ΠΡΟΧΟΝ

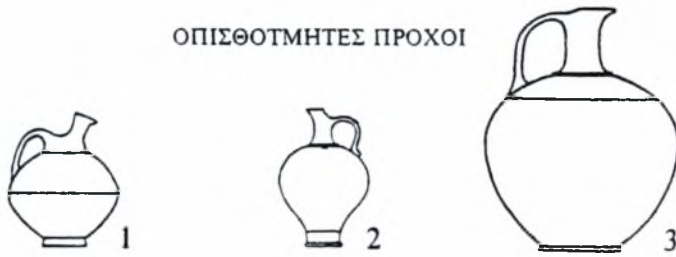
ΘΗΛΑΣΤΡΑ

ΡΑΜΦΟΣΤΟΜΕΣ ΠΡΟΧΟΙ

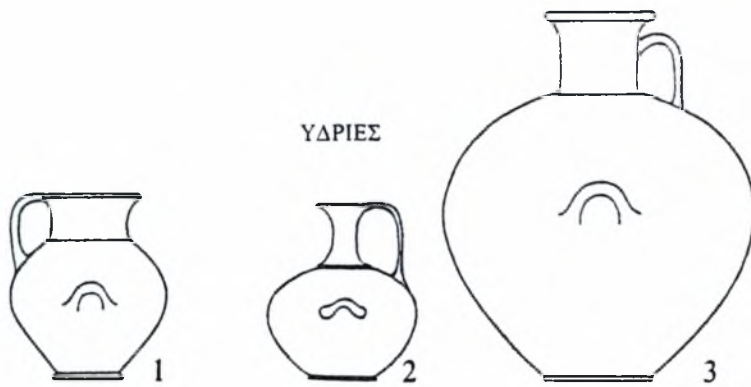
ΟΠΙΣΘΟΤΜΗΤΕΣ ΠΡΟΧΟΙ

ΤΡΙΦΥΛΛΟΣΤΟΜΗ
ΟΙΝΟΧΟΗ

ΥΔΡΙΕΣ

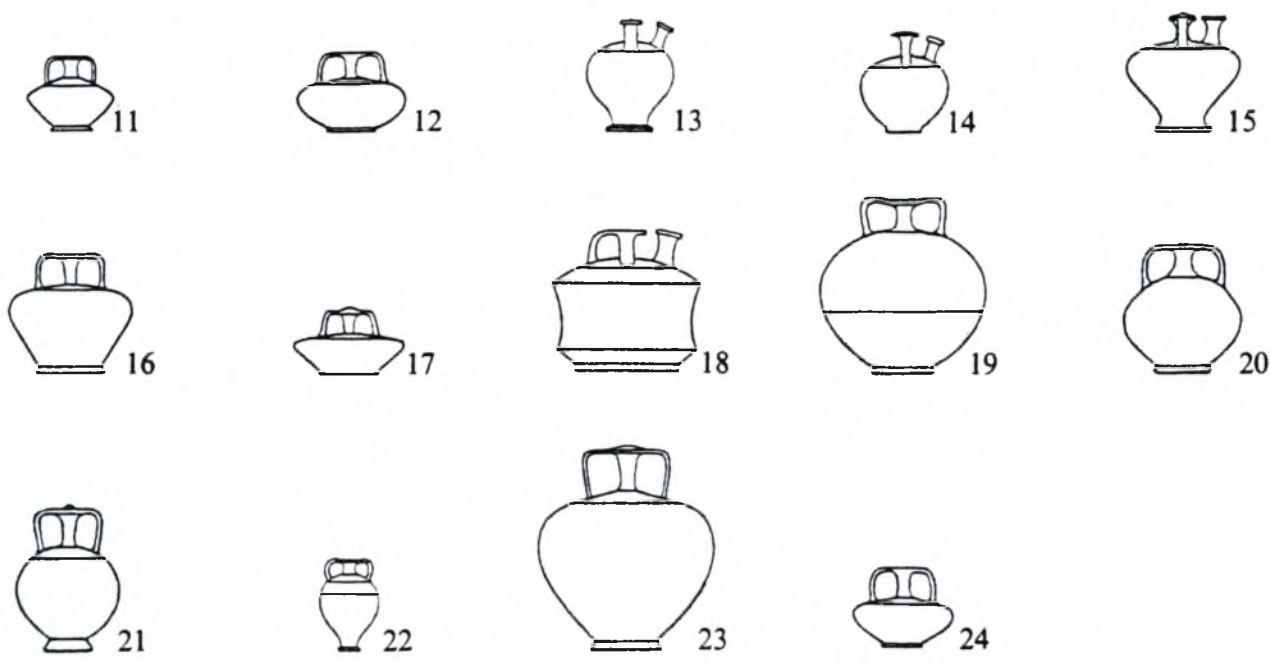

ΣΦΑΙΡΙΚΟ
ΠΙΘΟΣΧΗΜΟ

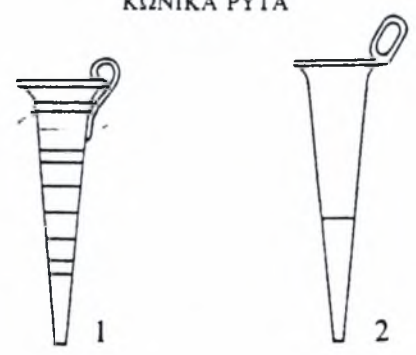
ΨΕΥΔΟΣΤΟΜΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ

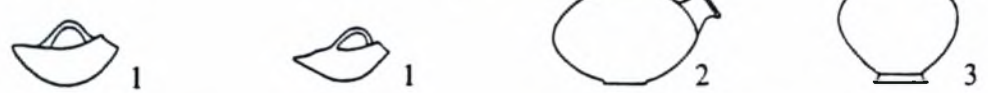

ΚΩΝΙΚΑ ΡΥΤΑ

ΦΛΑΣΚΕΣ

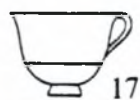

ΑΣΚΟΙ

ΚΥΑΘΟΙ ΗΜΙΣΦΑΙΡΙΚΟΙ

ΚΥΑΘΟΙ ΚΩΝΙΚΟΙ

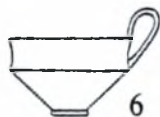
ΚΥΑΘΟΣ
ΜΕ ΤΡΕΙΣ ΛΑΒΕΣ

ΚΥΑΘΟΙ ΜΕ ΠΡΟΧΗ

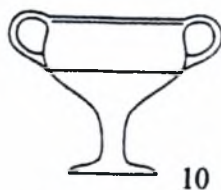
ΚΥΑΘΟΙ ΜΕ ΑΝΥΨΩΜΕΝΗ ΛΑΒΗ

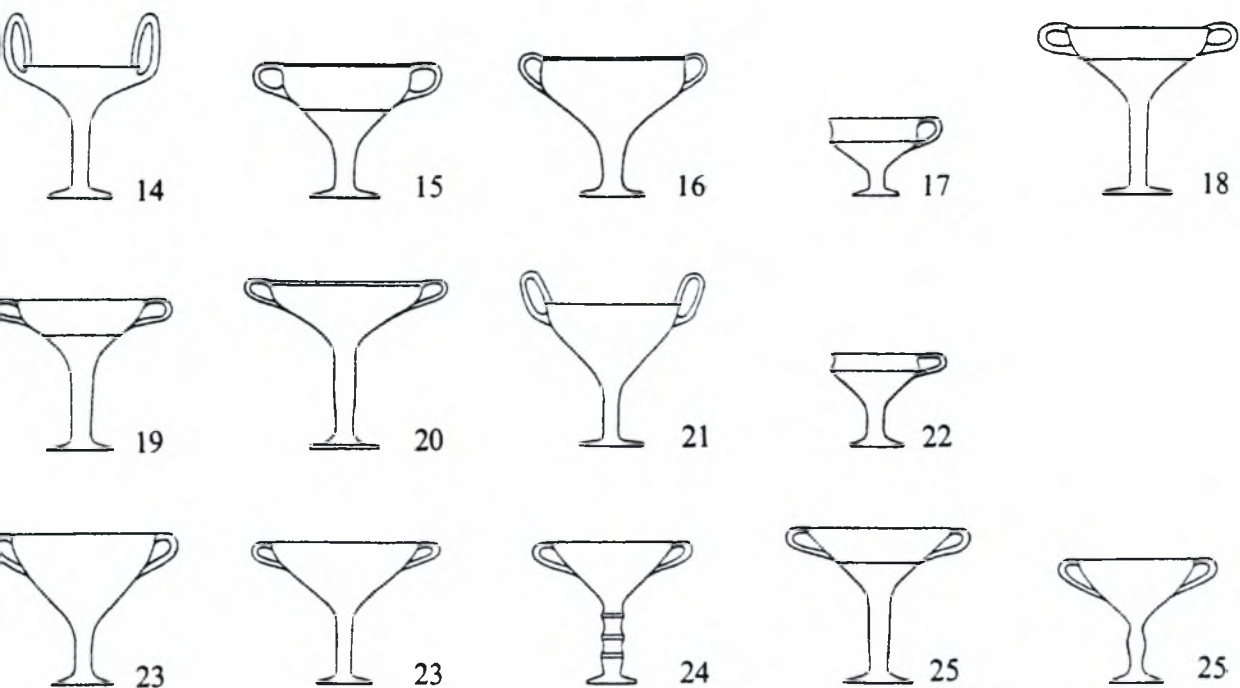

ΚΥΠΕΛΛΑ (ΤΥΠΟΥ ΒΑΦΕΙΟΥ, ΚΥΛΙΝΔΡΙΚΑ, ΑΜΦΙΚΟΙΛΑ)

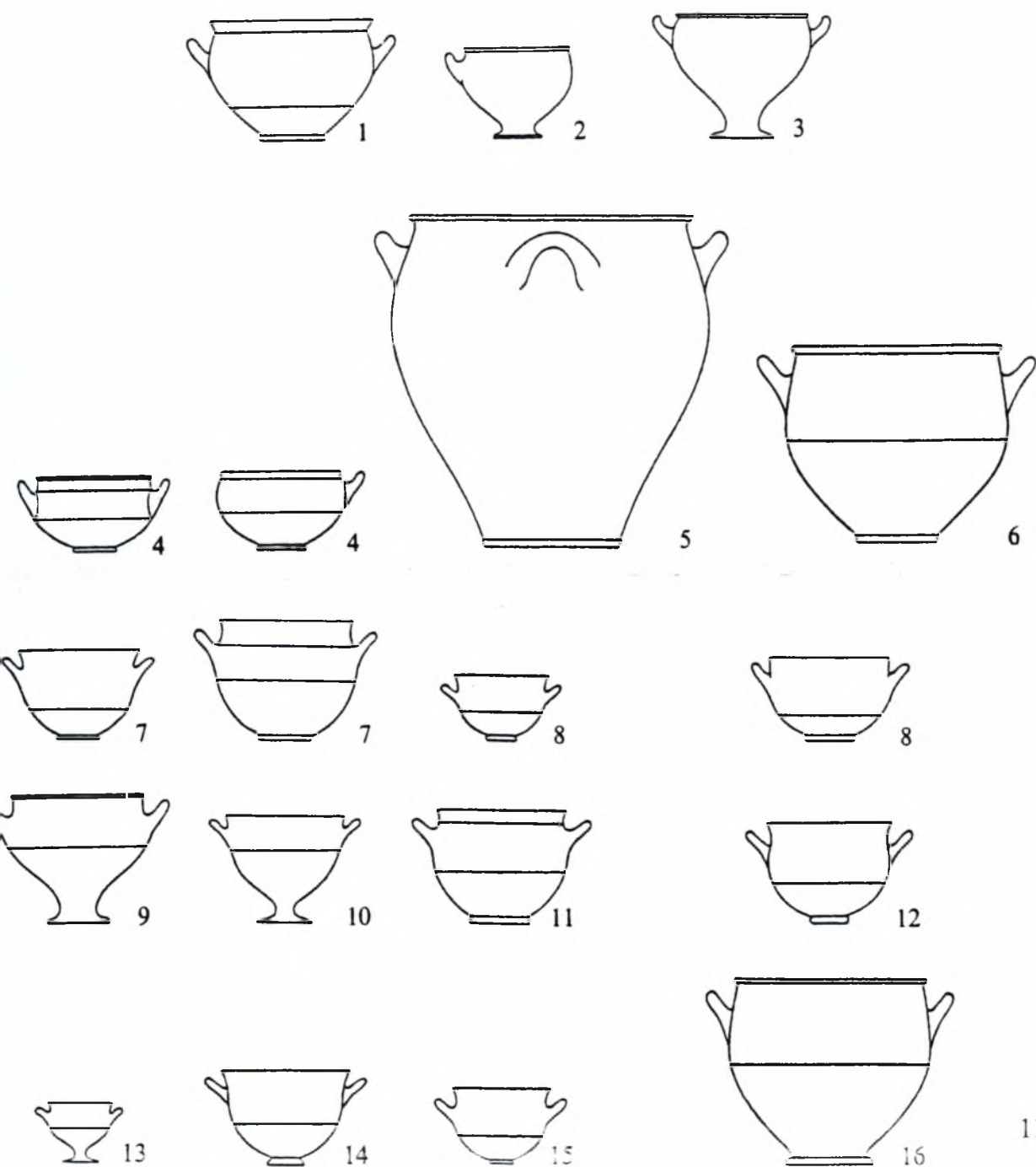

ΚΥΛΙΚΕΣ

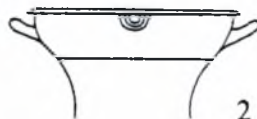
ΣΚΥΦΟΙ-ΥΨΙΠΥΘΜΕΝΟΙ ΣΚΥΦΟΙ

ΛΕΚΑΝΕΣ ΜΕ ΠΡΟΧΟΗ

1

2

3

ΣΤΑΜΝΟΙ-ΣΤΑΜΝΙΣΚΟΙ

1

2

3

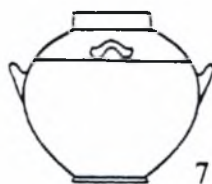
4

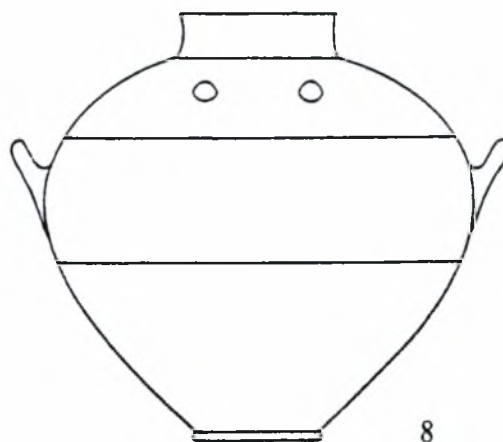
5

6

7

8

9

ΧΩΝΟΕΙΔΗΣ ΣΚΥΦΟΣ

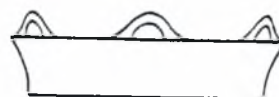
ΑΡΥΤΑΙΝΑ

ΓΩΝΙΩΔΗΣ ΣΚΥΦΟΣ

ΠΙΝΑΚΙΟ

Τέλος παραρτήματος κεραμικής.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074861